

Ազգագրական հանդես
Azgagrakan Hande's [Ethnographic Review]

Նոր-Բայազետի գաւառ. Նշանաւոր վանքեր
District of Nor-Bayazet. Notable Monasteries

Ervand Lalayan's studies of the monasteries in an area, now called Gavar, on the western shore of Lake Sevan. From the journal *Azgagrakan Hande's [Ethnographic Review]*, XXII (1912), pp. 101-112; XXIII (1912), pp. 125-148; and XXIV (1913), pp. 51-60, with numerous photographs. Compiled and indexed by Robert Bedrosian, October, 2015, in 62 pdf pages.

XXII գիրք (1912)

Lusankarner:

Darach'ich'ak. erek' ekeghets'ineri arewelean patere", 100.01

Ekeghets'inneri e"ndannur desk'e", 100.02

S. Grigor. harawits', 100.03

Kech'ar'isi s. Grigor hiwsis arewmtean patere", 100.04

Darach'ich'ak. Kat'ughike' arewmtean mutk'e", 100.05

Kech'ar'isi s. Grigor seghane", 100.06

S. Grigori gawt'i arewmtean dur'e", 100.07

S. Grigori gawit'e' nerk'ust, 100.08

Kech'ar'isi s. Kat'ughike', 100.09

S. Kat'ughike' harawits', 100.10

Kech'ar'isi s. Nshan—haraw-arewmtutk'its', 100.11

S. Nshan—Arewmetean dur'e", 100.12

Kech'ar'is, 101-112

XXIII գիրք (1912)

Kechar'is, 125

Ardzanagrut'iwnner, 126

Mak'ravank', 132

Lusankarner:

Vets'ik vardapeti dambarane", 133.01

Xach'kark', 133.02

Kech'ar'isi s. Yarut'iwn. gawit'e", 133.03

S. Yarut'iwn. hiwsis-arewmutk'its', 133.04

Mak'ravank', 133.05

Artawazday vank', 134

Lusankar. Yovhannavank' kam Ayri-vank', 136

Karenavank,
Neghuts'i surb Astuatsatsin, 137

Hayr Yovhannavank' kam Ayri vank', 138

Bjnii s. Astuatsatsni vank'e", 140

Lusankar Bjni giwgh, 141

Lusankar Bjnii s. Astuatsatsin, 144

Ardzanagrut'iwnner, 146

XXIV զիւրք (1913)

Vane'vanu vank', 51

Ardzanagrut'iwnner, 53

Mak'inats' vank', 54

Ardzanagrut'iwnner, 56

Shoghagay vank', 56

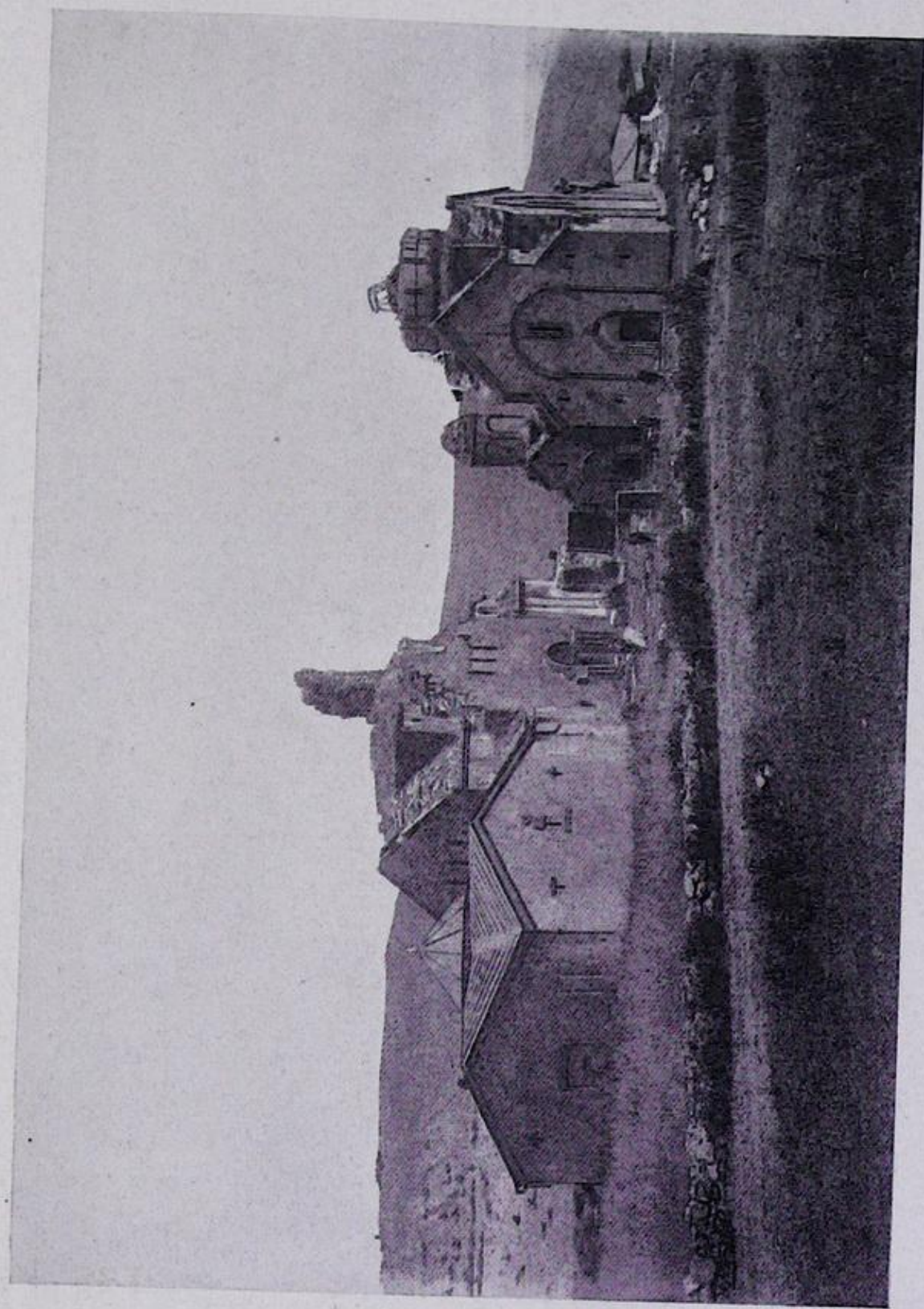
Maruts' anapat, 58

Kot'ay s. Astuatsatsin,
Gandzavank' kam Angir vank', 59

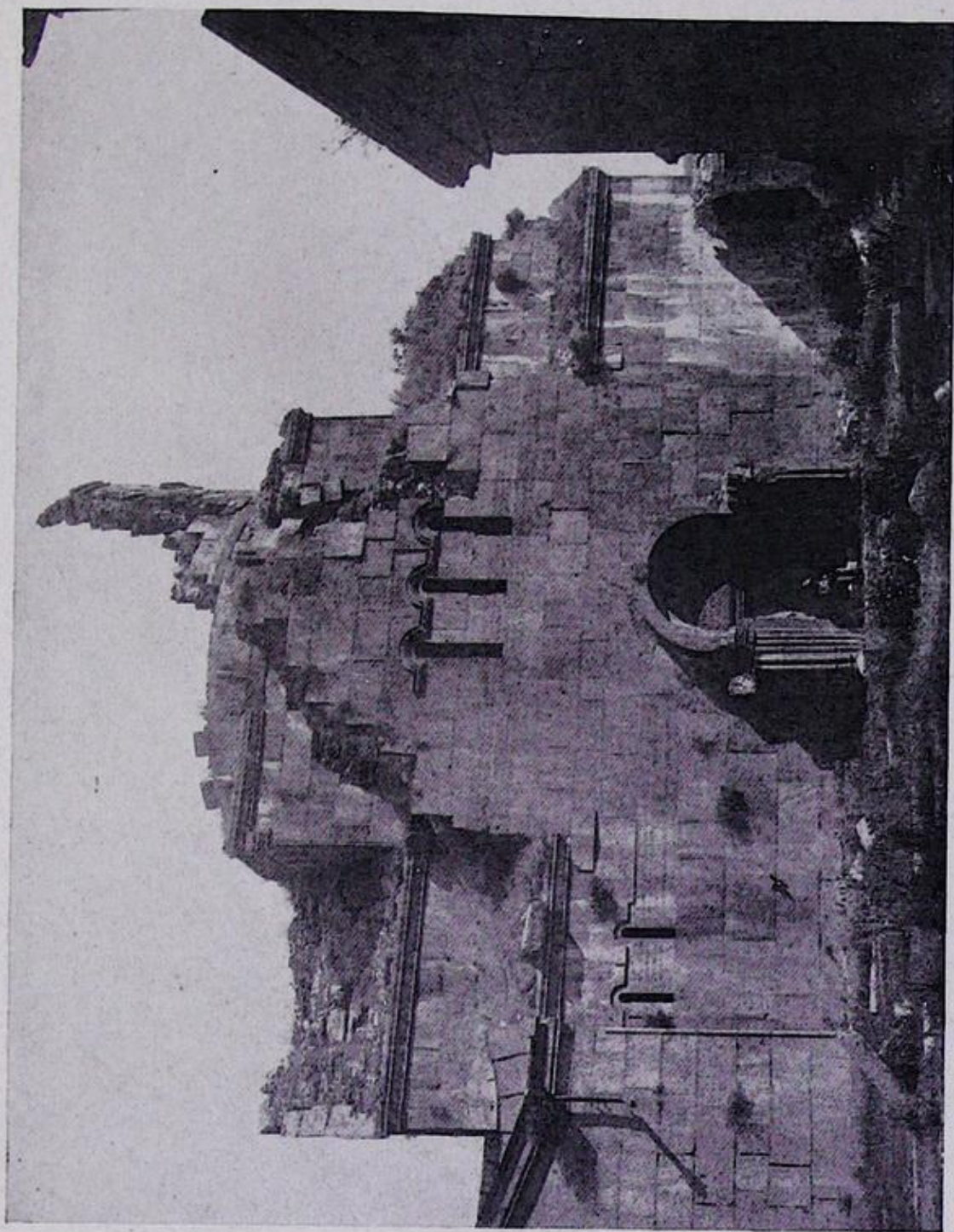
T'aych'arux vanke", 60

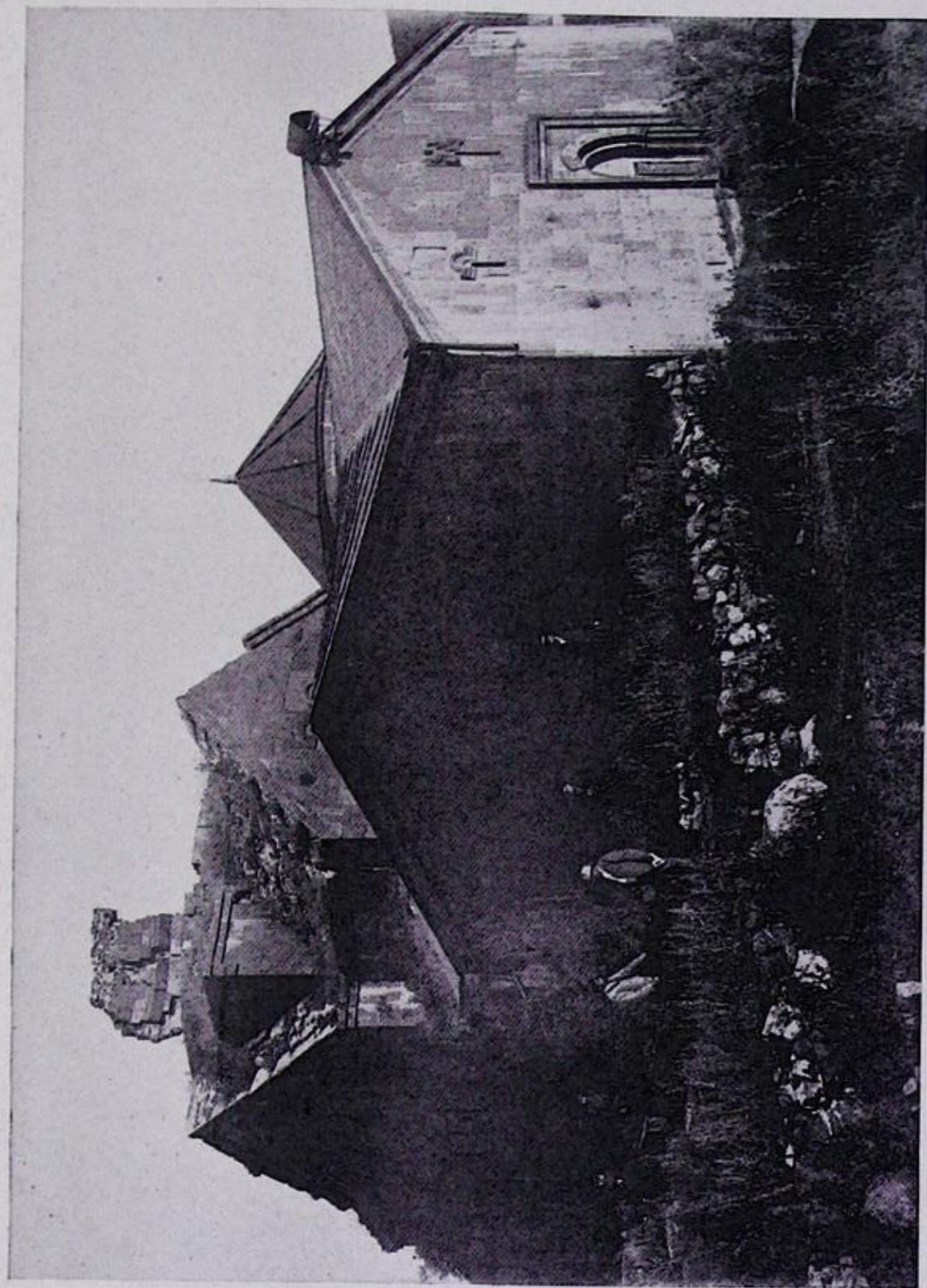
Դարաչիչակ. Երեք եկեղեցիների արեւելեան պատերը.
Daratchitchag. Murs orientaux des trois églises,

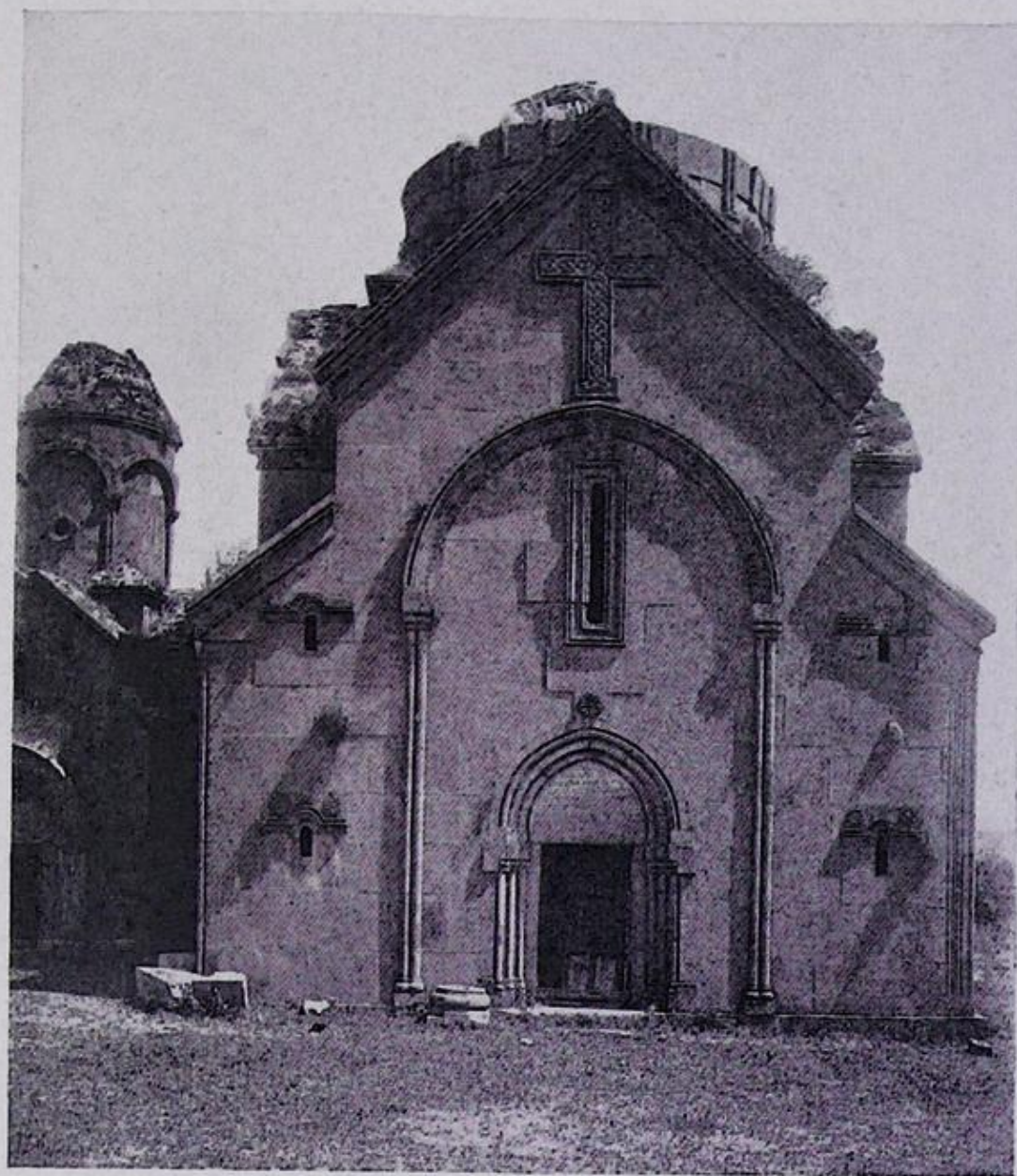
Դարաշիշակ. Նրէք եկեղեցիների ընդհանուր տեսքը.
Daratchitchag. Vue générale des trois églises.

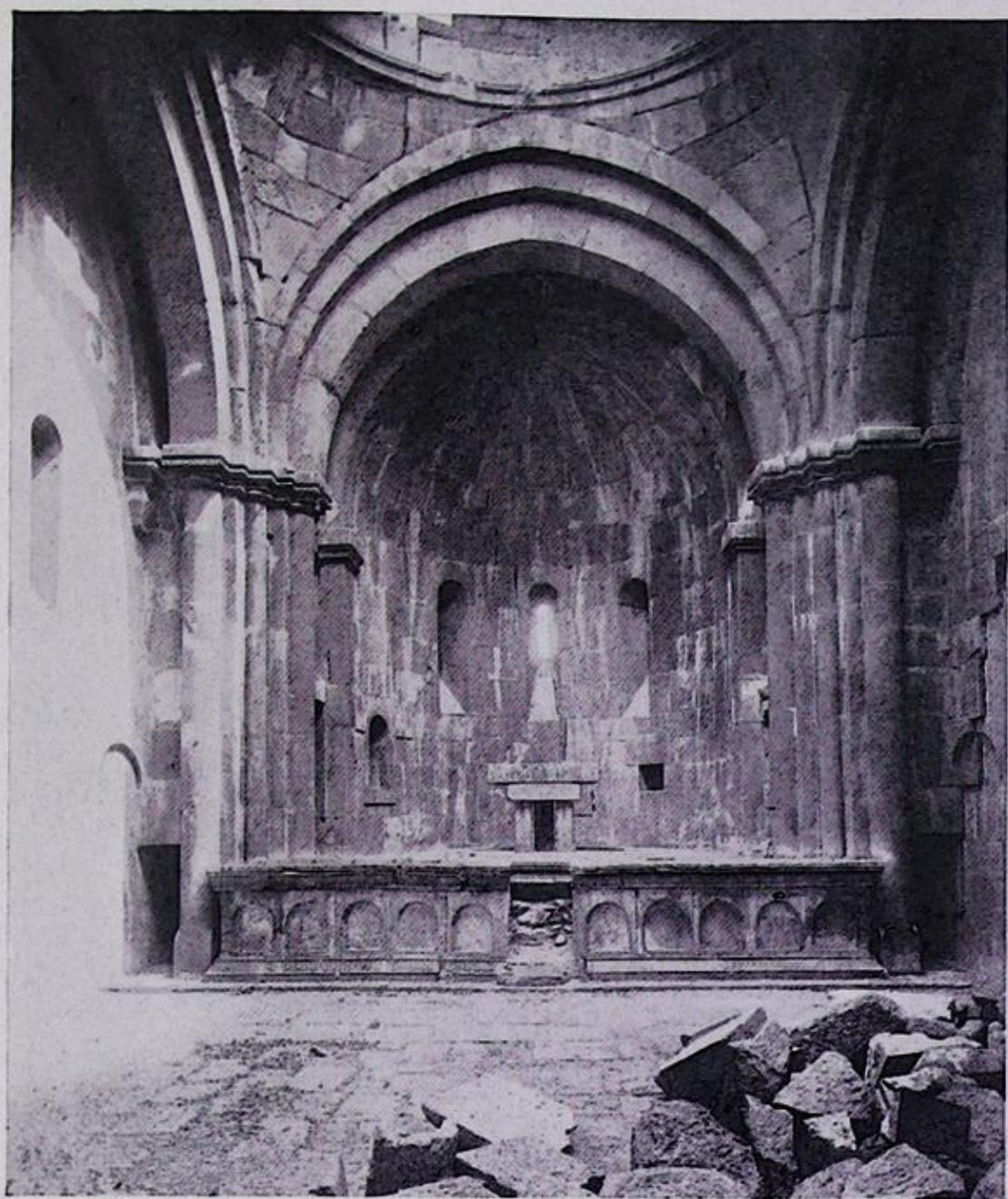
Դարաշիշակ. և. Գրիգոր. հարակից
Daratskhag. sourp Grigore du côté sud.

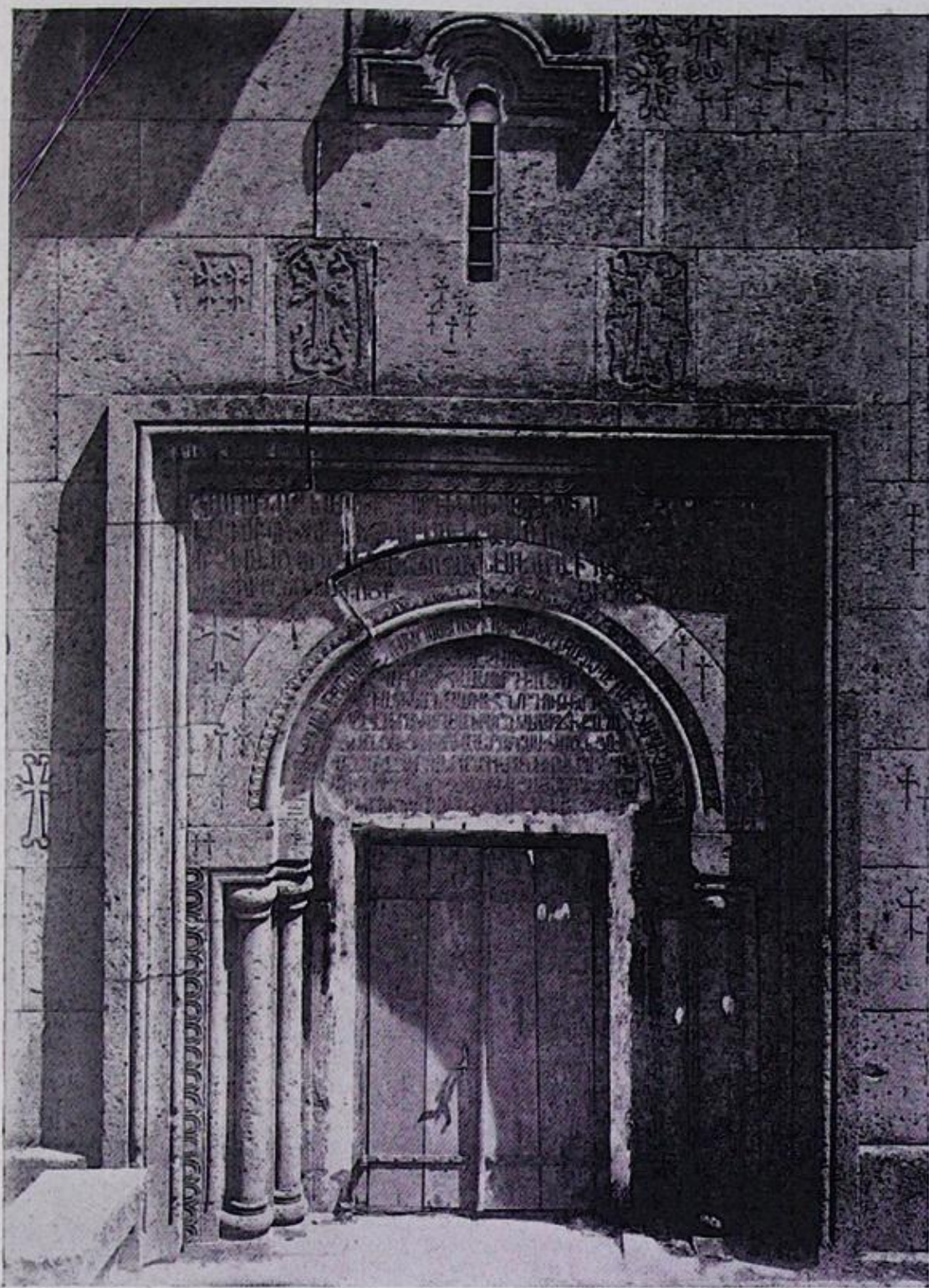
Դարաշիջակ. Կեչառիսի ս. Գրիգոր. հիւսիս արեւմտեան պատերը.
Daratchitchag. sourp Crigore. Murs du N. O.

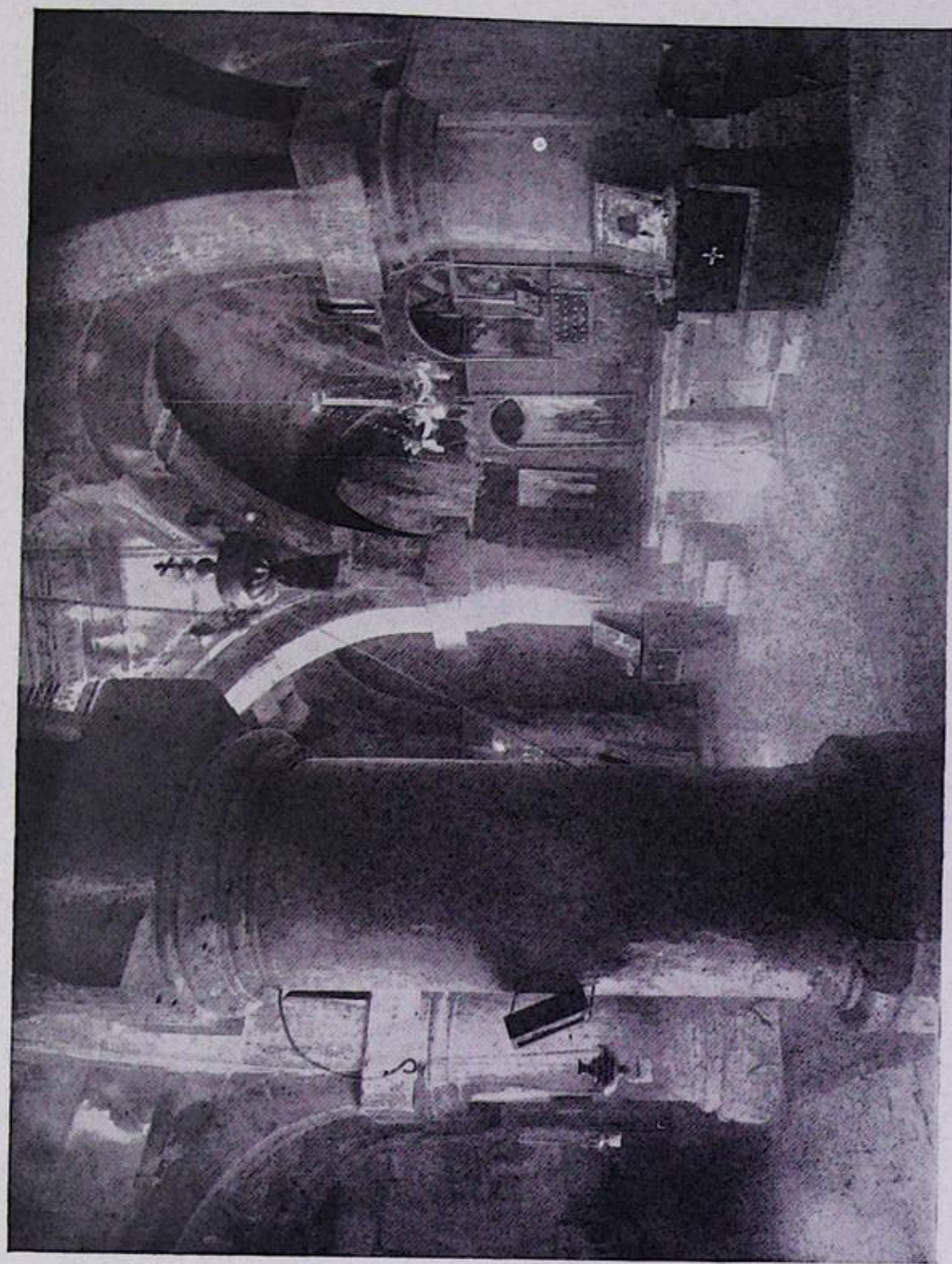
Դարաշիշակ. Կաթողիկէ. արեւմտեան մուտք.
Daratchitchag. S. Kathoughiké. Entrée de l'ouest.

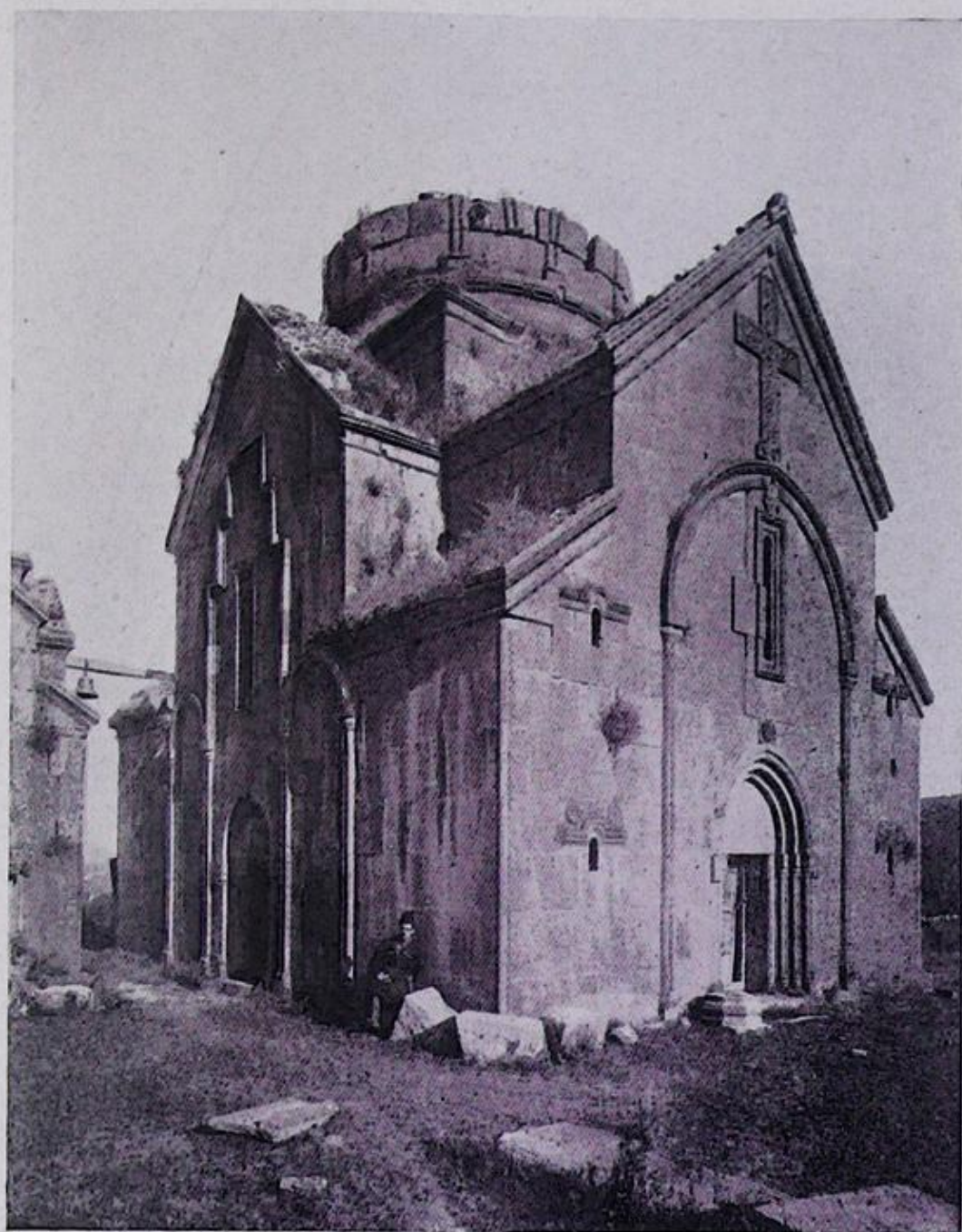
Դարաչիչակ. Կեչառիսի ս. Գրիգոր. սեղանը.
Daratchitchag. Sourp Crigore. Autel.

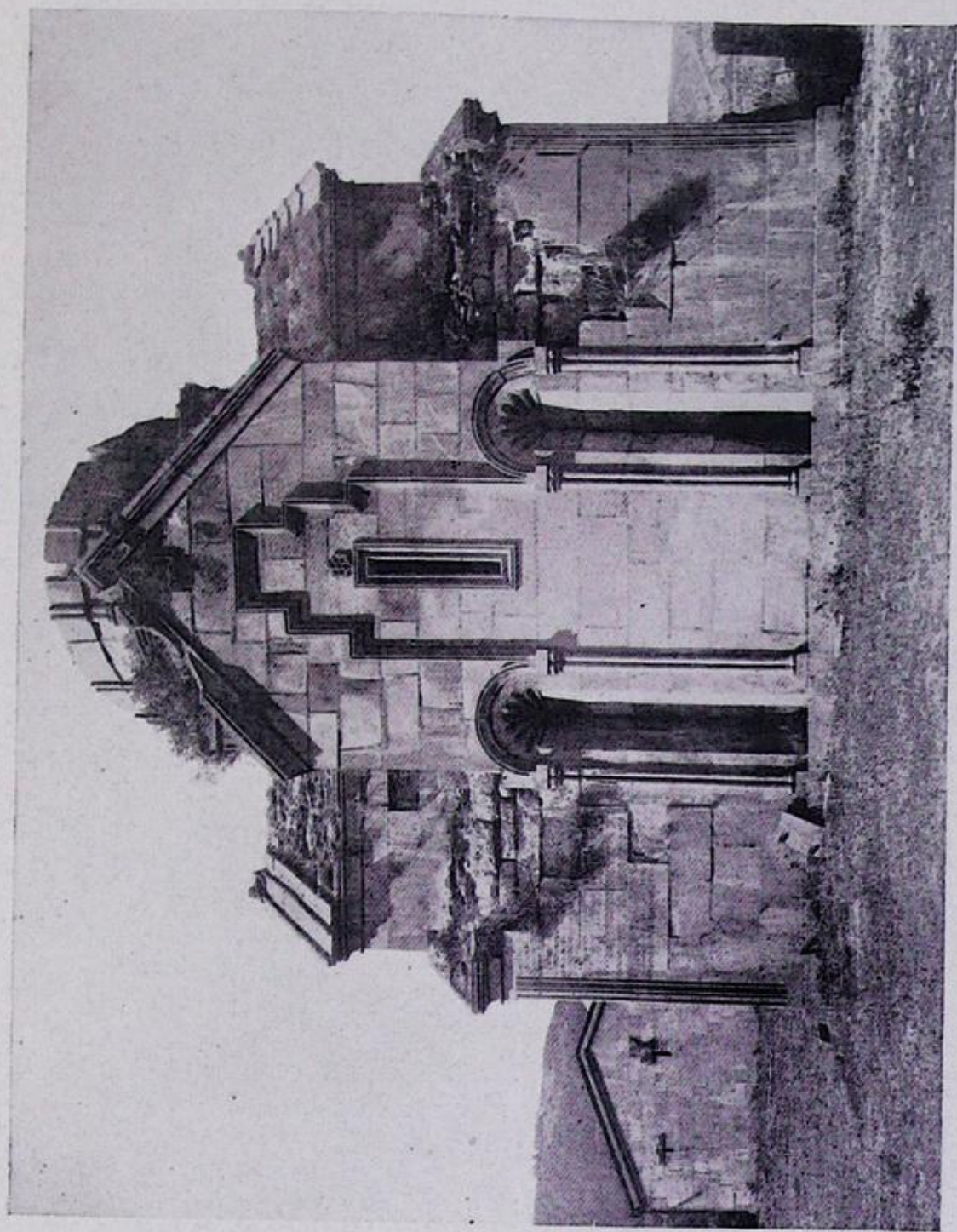
Դարաչիչակ. Կեչառիսի ս. Գրիգորի գաւթի արեւմտեան դուռը.
Daratchitchag. Nartex de sourp Crigore. Portail occidental.

Դարաչիչակ. Կեչառիսի ու. Գրիգորի զաւիթը ներքոս
Daratchitchag. Nartex de l'église sourp Crigore. aspect intérieur.

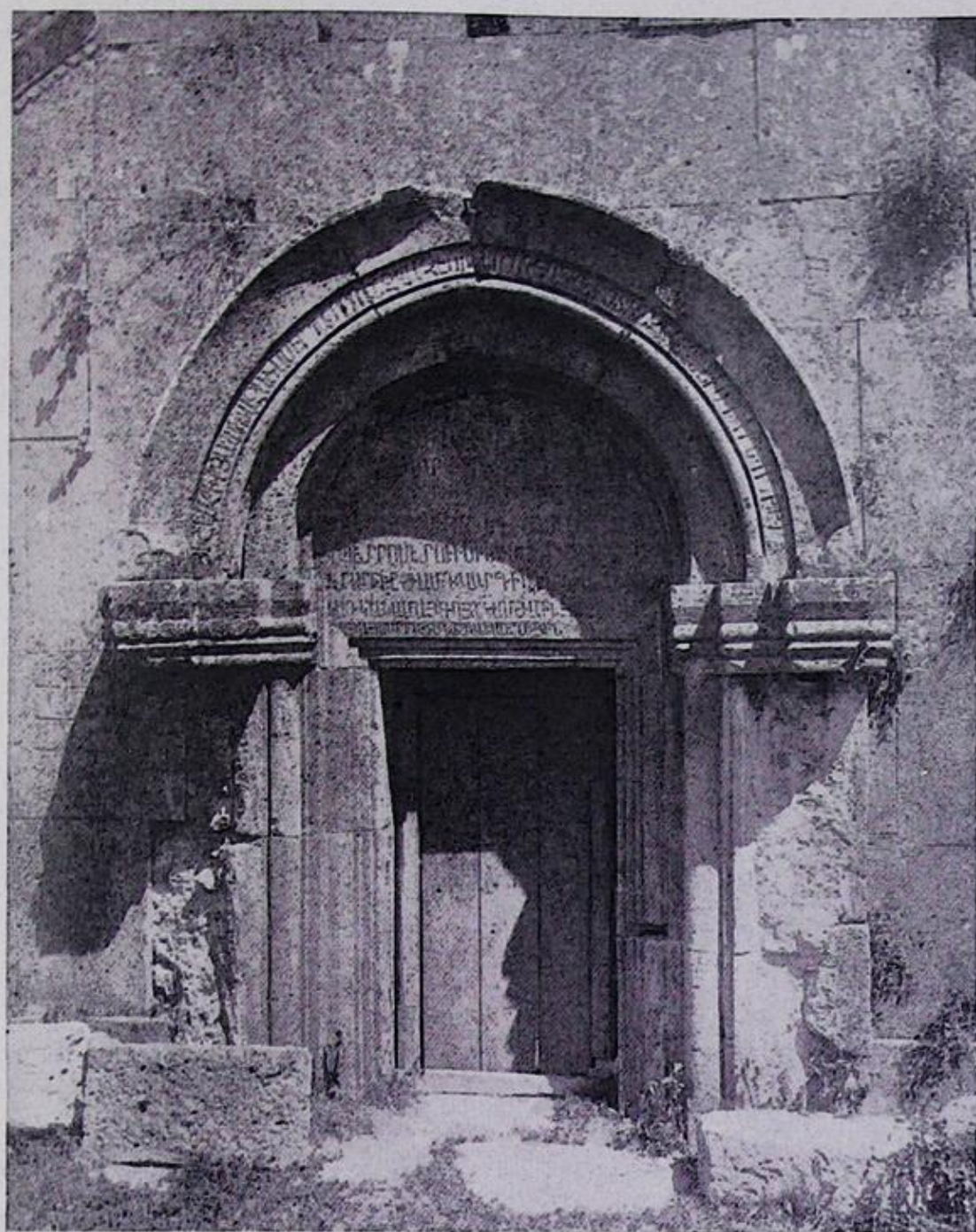
Դարաչիչակ. Կեչառիսի ս. Կաթողիկէ. ճիւսիս-արեւմուտքից
Daratchitchag. Sourp Kathoughiké. Vue du côté N. O.

Դարաշէջակ. Կեչառիսի ս. Կաթողիկէ. հարաւից
Daratsnitchag. S. Kathoghiké du S.

Դարաշիշակ. Կեչառիսի ս. Նեան.—հարաւ-արեւմուտքից
Daratchitchag. S. Nechan. du S. O.

Դարաչիչակ. Ս. Նեան.—Արեւմտեան դուռը.
Daratchitchag. S. Nechan. Portail occidental

ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԷՏԻ ԳԱԻԱՌ

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ՆՁԱՆԱԽՈՐ ՎԱՆՔԵՐ

ԿԵԶԱՌԻՍ

Տեղադրութիւն.— Կեչառուսի հռչակաւոր և ճարտարապետական տեսակէտից չափազանց նշանաւոր վանքը գտնուում է Նոր-Բայազէտի գաւառի այժմեան Ծաղկաձոր կամ Դարաչիչակ գիւղում, ամարանոցի արեւմտեան կողմում, հարթութեան վրայ: ($162^{\circ} 233' 23''$ — $40^{\circ} 32' 9''$). Վանքը բաղկացած է չորս եկեղեցիներից, չորսն էլ տեղաւորուած անտառապատ լեռների գոգաւորութեան մէջ: Եկեղեցիներից երեքը խմբուած են մի տեղ, իսկ մինը գտնուում է սրանցից մօտ 70 մետր դէպի արեւմուտք: Առաջինների տեղը ներկայացնում է մի փոքրիկ հարթութիւն, որի փեշերը, փոքր ինչ ներքեւում, տաշում է մի յստակ առուակ:

Հարթութեան հիւսիսային մասում տեղաւորուած է ամենամեծ եկեղեցին, որ սուրբ Գրիգոր է կոչւում, իւր արեւմտեան կողմում ունենալով մի գաւիթ: Հարաւային կողմում գտնուում են ս. Նշան և ս. Կաթողիկէ եկեղեցիները:

Բաւականաչափ խաչքարեր, գեղեցիկ դամբարաններ, հասարակ տապանաքարեր շրջապատում են այս երեք եկեղեցիները: Իսկ սրանց հիւսիսային կողմն արդէն ընդարձակ գերեզմանատուն է:

Հիմնապատերից երեւում է, որ այս երեք եկեղեցիները շէրջապատուած են եղել պարսպով:

Նոր-Բայազէտից դէպի Երեւան ձգւող խճուղին Ներքին Սխտա կայարանից անցնում է և՛ այստեղ, ուր միայն ամառները բացւում է փոստային հաղորդակցութիւն, որովհետեւ Դարաչիչակը Երեւանի ամարանոցն է համարւում:

Պատմական տեսութիւն.— Կեչառուքի կամ Կեչառուսի ըսքանչելի վանքի մասին Վարդան Բարձրբերդցին իւր պատմութեան մէջ խօսելով Պահլաւունի Հասանի որդի Ապիրատ իշխանի մասին ասում է, որ ԺԲ. դարի սկզբին «Շինեաց զսուրբ ուխտս Կեչառուս»: Սակայն այժմեան եկեղեցիների շարքում Ապերա-

տից շինուած տաճար յայտնի չէ: Գլխաւոր եկեղեցին՝ ս. Գրիգորի անուան նւիրուած, ինչպէս կարելի է ենթադրել նրա վրայի երկու արձանագրութիւնից, շինուած է 1033-1051 թւականների ընթացքում Հասանայ որդի Գրիգոր Մագիստրոսից, այնպէս որ հաւանական է թւում, որ Վարդանի վերոյիշեալ Հասանի որդի Ապերատ իշխանը նոյն ինքը Գրիգոր Մագիստրոսը լինի, որ իւր ժամանակի սովորութեան համեմատ կարող էր երկու անուն ունեցած լինել:

Ս. Գրիգոր եկեղեցին Գրիգոր Մագիստրոսից շինուած լինելը հաստատուում է հչ միայն նրա վրայ եղած երկու արձանագրութիւնից, այլև Մագիստրոսի ինքնագիր մի յիշատակագրութիւնից 1051 թւականով, որ գտնուել է Հռոմի Հաւատաստիւն ժողովի դիւանի մէջ, յայտնի չէ թէ ումից և երբ թարգմանուած իտալերէնի: Սէն Մարտէն հայագէտը այդ յիշատակարանը հրատարակել է իւր *Memoires historiques et geogparhiques sur l'Aménie* (հատոր ք. եր. 287) մէջ, հայր Ալիշանը վերստին թարգմանել է հայերէն՝ այսպէս «ի Շ (1051) թւականիս ի ժամանակս Կոստանդեայ Մոնումախի թագաւորի Հայոց (Յունաց) դուքոս Վասպուրականի (և տէր) գաւառիս Ծաղկնոց, ես Գրիգոր Մագիստրոս, որդի Վասակայ հրովարտակաւ և հրամանաւ վերոասացեալ թագաւորիս՝ հիմնադրեալ շինեցի զեկեղեցիս ի տեղւոյս որ կոչի Կեչառուս, ի նախասացեալ գաւառի Ծաղկնոց հանդերձ մատրամբս. և նուիրեցի զտաճարս և զեկեղեցիս՝ յանուն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի մերոյ. և զարդարեցի զսա սպասուք արծաթեղինօք և ոսկեղինօք, գրովք և այլովք պիտոյիւք, որպէս վայել էր տաճարիս: Դարձեալ ետու եկեղեցւոյս գեօղս երկուս և այգի մի:—(Եւ) մեք շնորհիւն Աստուծոյ եպիսկոպոսունքս Բջնոյ Վանական և Համալար, սահմանեցաք և հաստատեցաք ի թեմ և կալուած վերոգրեալ եկեղեցւոյս՝ գեօղս քսան և հինգ և քաղաք մի, որք են, Բուժան ¹⁾ Շոկաթն և այլն: ²⁾ Եւ հաստատեցաք զվճիռս մերով ձեռնադրովս և կնքովս: Արդ եթէ ոք յետ մեր կամ յեկեղեցականաց կամ յաշխարհականաց իշխեսցէ հակառակ կալ վճռոյս մերոյ, նզովս առցէ ի սրբոյն Գրիգորէ մերոյ Լուսաւորչէ և ՅԺԸ հայրապետացն Նիկիոյ ժողովոյն, և մասն և բաժին նորա ընդ Յուդայի մատնչի և ընդ խաչահանւացն Քրիստոսի եղիցի, իսկ որ հաստատուն պահէ՝ օրհնեալ եղիցի ի Տեառնէ Աստուծոյ ³⁾»:

1) Թերևս Բուժկան, Բջնի:

2) Ցաւալի է, որ Իտալացի թարգմանիչը կամ Սէն Մարտէնը բաց են թողել այստեղ յիշուած գեղերի անունները:

3) Ալիշան, եր. 260, ուր կայ նաև իտալական թարգմանութիւնը:

Ս. Գրիգորի հարաւային կողմի փոքրիկ եկեղեցին, որ հաւանականօրէն ս. Նշարն է կոչուել, չի պահել իւր հիմնադրի անունը և հիմնարկութեան տարին, միայն դռան վրայի արձանագրութիւնը վկայում է, որ 1223 թուին «աստուածասէր պատրոն Վաչէն նորոգեաց վերստին զեկեղեցին»:

Երրորդ՝ սուրբ Կաթողիկէ եկեղեցին շինել է ԺԳ. դարի առաջին քառորդում Պոռ իշխանի հայր՝ Խաղբակայ որդի Վասակը, ինչպէս երևում է արեւմտեան դռան վերեւ գտնուած արձանագրութիւնից:

Չորրորդ՝ սուրբ Յարութիւն եկեղեցին շինուել է 1220 թուին «առ ի յիշատակ համաւրէն ննջեցելոց ի Քրիստոս»: Այս շինութեան մասին վկայող արձանագրութիւնը չի յիշատակում հիմնադրին, այլ միայն տալիս է նրա ծնողների՝ Հասանայ և Ռուզուքանայ՝ անունները:

Այս հրաշակերտ վանքի մասին պատմական տեղեկութիւններ շատ քիչ կան: Նրա վրայի արձանագրութիւնները միայն հետեւեալն են պատմում:

Ամենահին արձանագրութիւնը վերաբերում է 1116 թուին, որ պատմում է թէ Գրիգորիսի(Գ) կաթողիկոսութեան և «ի թագաւորութեան վրաց Գէորգէ և մեր իշխանին», հայր Պետրոսը իւր Տէր Յովսէփ և Սարգիս կրօնաւոր եղբայրների և ուխտի միաբանների հետ հաստատել են Աղուանից կաթողիկոս Ստեփաննոս Գ-ի համար պատարագել ամէն տարի Առաքելոց տօնին:

1204 թուին Վարդըմբելը նուիրել է այս ուխտին իւր երևանում ունեցած Մեղիտինոյ այգու չարէքը:

1213 թուին Սարգսի որդի Վաչէն, Վաչուտի թոռը, իւր ամուսին Մամախաթունի և Քուրդ ու Վաչուտ որդիների հետ միաբանել է այս ուխտին և տուել նրան «ի գանձագին զեղն Շէնգաւիթ»:

1244 թուին Կախայրերի որդի Քուրդը եկել է այս ուխտը և կրօնաւորել Յոհաննէս անունով:

1248 թուին Խաչէնի Խոյախան բերդի տէր Մեծին Հասանայ թոռ և Վախթանգի որդի Հասանը իւր ամուսին՝ Բաղաց (Սիւնեաց) թագաւորի դուստր Մամքանի հետ միաբանել է «մեծ և հռչակաւոր սուրբ ուխտիս» և յաւերման նետողաց (թաթարաց), «բազում գանձիւք» նորոգել է այս վանքը Մխիթար վարդապետի առաջնորդութեան միջոցին:

1272 թուին Վերապշահը Աթանասի առաջնորդութեան միջոցին միաբանել է «սրբոյ Նշանիս» և տուել «ի հալալ արդեանց»:

Երեք անթուակիր արձանագրութիւնից առաջինը կարելի է թԳ. դարի առաջին կիսին վերագրել, եթէ միայն այս արձանագրութեան մէջ յիշուած ուխտի առաջնորդ Մխիթար վարդապետը համարենք Խոյախան բերդի տէր Հասանի արձանագրութեան մէջ յիշուած համանուն վարդապետը։ Այս ենթադրութիւնը համապատասխանում է և՛ արձանագրութեան իմաստին, որ վկայում է թէ Մարասայ (Թերևս Ղարաբաղի Ամարասի) Տէր Սարգիս և տէր Վրթանէս եպիսկոպոսները միաբանել են Կեչառուաց ուխտին և նուիրել 200 դահեկան «յառաջնորդութեան Մխիթար վարդապետի»։ Իսկ վերոյիշեալ Մխիթար վարդապետը եղել է «յաւերման նետողաց», ուստի և հաւանական է, որ վերոյիշեալ եպիսկոպոսները այս թաթարների աւերումներից ստիպուած թողել են իրանց վանքը և ապաւինել այս ուխտին։

Միւս երկու արձանագրութիւնները պատմում են, որ «Պատրոն Վարդ Երևանոյ» և «Մխիթարիչ որդի Գրիգորոյ» մի մի այգի են նուիրել այս ուխտին։

Եկեղեցիների շուրջը եղած գերեզմանների տապանագրերի մեծագոյն մասը հղծուած է. կարդացուած տապանագրերից ամենահինը վերաբերում է 2 (—1251) թուականին։ Պատմական աղբիւրներից երևում է, որ այս մենաստանը Պահլաւունիների դաժբարանն է եղած, և այս պատճառով էլ ԺԱ. դարի վերջերը Վասակի որդի և Ապիրատի թոռ Գրիգորին, որ նահատակուել էր, Կաղըզուանում, բերել այստեղ են թաղել։¹⁾

Կեչառուաց վանքի վանահայրերը որքան որ կարելի եղուքաղել արձանագրութիւններից և պատմական յեշատակարաններից՝ եղել են.

Նախ հայր Բարսեղ, որ յիշատակուած է Ս. Գրիգոր եկեղեցու վրայի 1051 թուականի արձանագրութեան մէջ։

Ապա՝ Պետրոս Ա. որի մասին 1184 թուին գրուած «Մեկնութիւն Ղուկայ և Յովհաննու ի Կունդ Սարգիս վարդապետէ» վենետիկեան ձեռագրի յիշատակարանում ասուած է.

Ի՛ վանս հռչակաւոր և հրաշազան հանդիսարանիս Կեչառուս, ընդ հովանեաւ սուրբ Լուսաւորչիս Գրիգորի, որ և պայծառապէս ճոխացեալ ի սկզբանն՝ և դարձեալ խրթնացեալ՝ ըստ յաճախելոյ մեղացը քրիստոնէից, զոր նորոգեաց սուրբ Հայրս Պետրոս հանդերձ հարազատաւն իւրով Տեառն Յովսեփաւ։ Բայց զերանաւէտ անձին Հօր Պետրոսի օրինակ բարեաց եղեալ՝ ով ոք բաւականացի պատմել զառաքինութիւնս. զի որպէս ճշմարիտ է ասել, վայիլ

¹⁾ Վարդան Բարձրբերդցի.

խալ է ինամոցն Աստուծոյ այսպիսում քաւարանի լինել այսպիսի նորոգիչ....

Այնուհետեւ գովարանելով հայր Պետրոսի առաքինութիւնը, ճգնակեաց կեանքը, որ դաժան ձմրան մի աւուրով էր մնում, անաչառութիւնը, անարժաթաիրութիւնը, հիւրասիրութիւնը՝ աւելացնում է. Աղօթիւք՝ անշէջ ջահից նմանեալ էր, օտարսիրութեամբ և հիւրընկալութեամբ յաւէտ գերազանց էր... ըստ Յորայն՝ հայր որբոց և հանգուցիչ պանտխտացելոց. ըստ Մովսէսի՝ հեզ, ըստ Դաւթի՝ ողորմած, ըստ Սողոմոնի՝ հանճարեղ քան զամենայն նմանիսն, ըստ Նրեմիայի՝ գթած, և ամենեցուն փարելի. և ըստ Պաւղոսի՝ ընդ ամենայնի ամենայն, մինչև զամենեւին շահել. ըստ Յիսուսի՝ վասն ամենեցուն չարչարեալ և բնաւից հանգուցիչ:

3). Հայր Պետրոսից յետոյ ԺԴ. դարի սկզբում յիշուում է Գրիգոր Մոնոնիկը, որ 1205 թուին ներկայ է եղել Զաքարիա Սպասալարի հրամանով գումարուած Լօռուայ ժողովին, «որ և աստ զանհաւանն իւր զԳրիգոր եպիսկոպոս Հաղբատայ ըմբռնեաց ի Կեչառուս և ետ զնա ի բանտի ¹⁾»:

4). Ներսէս Վարդապետ, առաքինի և ողջախոհ հոգևորականը, որին Զաքարիա Սպասալարից Անիում հաւաքուած ժողովականները պատգամաւոր ընտրեցին Մխիթար Գոշին ընդ առաջ գնալու և հրաւիրելու նրան, որ նախքան Զաքարիա Սպասալարի մօտ գնալը, գայ իրենց ժողովը: Սա բաւական կարճ միջոց է վանահայրութիւն արել, որովհետեւ արդէն 1223 թուին յիշուում է

5). Պետրոս (Բ), որ ըստ արձանագրութեան՝ որդեգրուել է Պատրոն Վարդից և նրանից ստացած այգին նուիրել այս վանքին:

6). 1248 թուին յիշուում է Մխիթար:

7). 1272 թուին՝ Աթանաս, իսկ սրանից առաջ գուցէ Մխիթարչի արձանագրութեան մէջ յիշատակուած հայր Համազասպը:

8). Ամբողջ մի դար ոչ մի յիշատակութիւն չլինելուց յետ՝ 1364-ին յիշուում է Տէր Յովհաննէս:

9). Ապա կրկին մի դարուց յետոյ՝ 1491 թուին յիշուում է, որ այս վանքի առաջնորդը, որի անունը եղծուած է, արտագրել է մի աւետարան: Նոյն թուին մի ոմն Գալուստ արեղայ նոյնպէս արտագրել է մի աւետարան այս «գերահռչակ» վանքում, «ի բռնակալութեան Եաղուբ բէկի»:

¹⁾ Ալիշան. Այրարատ, եր. 267.

Մի դար ևս անց՝ 1578 թուին յիշուամ է Փիլիպպոս եպիսկոպոսը վերադիտող Կեչառուաց և քաջ փիլիսոփայ, որի աշակերտ Առաքել Սարկաւազը 1576 թուին նոյն ուխտում արտագրել է մի աւետարան ¹⁾:

Այնուհետև, դժբաղդաբար, դարձեալ տեղեկութիւններ պակասում են, միայն Ոսկան վարդապետի եպիսկոպոսական թեմերից ուցակից երևում է, որ ժէ դարի կիսին այստեղ ևս եպիսկոպոս է նստել, բայց թէ ինչպէս է վանքը ամայացել՝ ոչինչ յայտնի չէ:

ԺԹ. դարի երեսնական թուականների Կեչառիսը միանգամայն ամայացած է լինում և ուրև կառավարութիւնը բնակեցնում է այստեղ ուրև մալական աղանդաւորներ, սակայն երբ իշխան Բարսեղ Բեհրութեանը, նոր նուաճուած Հայկական Նահանգի կառավարիչը, Ծաղկաձորը դարձնում է Երևանի պետական հիմնարկութիւնների ամարանոց, Երևանի հայերն էլ սկսում են այստեղ գալ ամարանոց. ուստիև՝ ս. Գրիգոր եկեղեցու գաւիթը փոքր ինչ վերանորոգելով դարձնում են աղօթատուն: 1862 թուին այս վանքի կառավարիչ կարգւում է Մկրտիչ ծայրագոյն վարդապետ Տէր Թադէոսեանը, որի անհողութեան շնորհիւ վանքը չի կարողանում ձեռք բերել իւր նախկին հողերից զոնէ այնչափ, որ հնար լինէր հոգալ մի վանահօր ապրուստը:

Մօտ տասնհինգ տարի առաջ մի երևանցի կտակել է վանքի վերանորոգութեան համար 5000 ռ. սակայն մինչև այժմ էլ ոչինչ չէ արուած, չնայելով որ մի առանձին յանձնաժող էլ կազմուած է երևանցիներից:

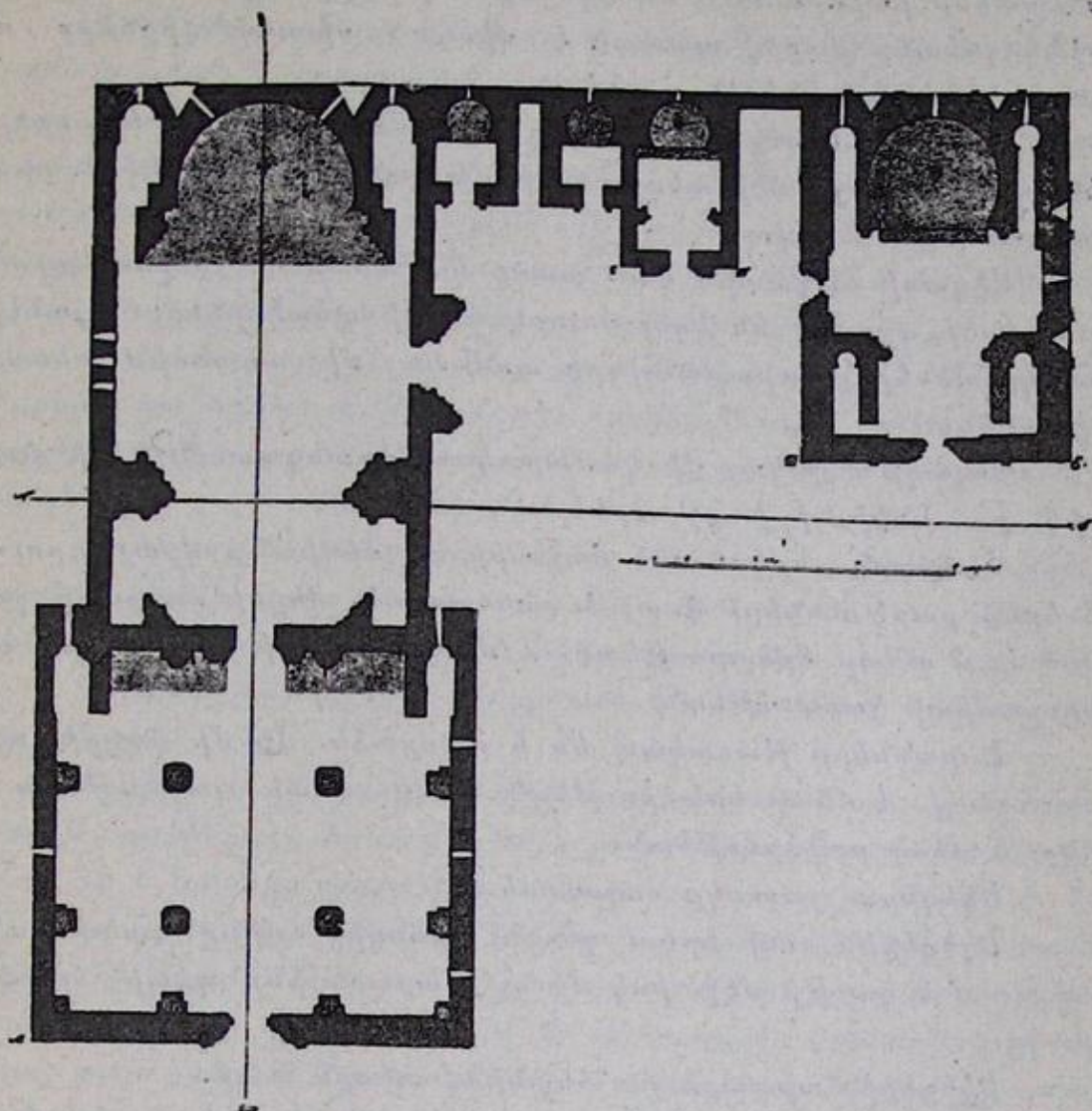
Վանքի նկարագրութիւնը. Ս. Գրիգոր եկեղեցին. — Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի անուան նուիրուած եկեղեցին ամբողջովին շինուած է սև, սրբատաշ քարից: Նրա երկարութիւնն է 13,70 մետր, լայնութիւնը՝ 10 մետր և բարձրութիւնը՝ մինչև կաթուղիկէն մօտ 15 մետր:

Եկեղեցին ներքուստ անսիւն է: Չորս որմնասիւներ կրում են իրենց վրայ կիսաբոլոր երեքական, միմեանց կից կամարներ, որոնց վրայ բարձրանալիս է եղել գմբէթը:

Եկեղեցու արեւմտեան պատի մէջ ևս կան երկու նեղ որմնասիւն, որոնց վրայ բոլորում են միմեանց կից, պայտաձև կամարներ՝ հանգչելով մէջտեղի որմնասիւնների վրայ, որով և փոքրիկ խորշեր են կազմում չորս մետր երկարութեան և 1,10 մետր լայնութեան, որոնք փոխարինում են բազիլիկային խո-

¹⁾ Գտնւում է նոր Բայազետում:

րաններին: Երկու խորան էլ արևելեան կողմը, սեղանի կողքերին կան:

Նեչաուխի Ս. Գրիգոր (իւր գաւթով), Ս. Նշան եւ Կաթողիկէ եկեղեցիները:

Որմնասիւնները բաղկացած են երեքական կիսաբոլոր և նոյնչափ քառանկիւնի, միացած կիսասիւններից, քառանկիւնի խորսիւի վրայ յանկած մի խոյակով պսակուած, որի երկու երեսը կիսաբոլոր է, երկուսը՝ քառանկիւնի. կիսաբոլոր երեսի վրայ կան երեքական կիսաշրջաններ, որոնք կապ են ձևացնում, իսկ քառանկիւնի երեսների վրայ կան երեքական վարդազարդեր՝ պարզ. երեքական համակենտրոն շրջաններից բաղկացած:

Կողակը կիսաբոլոր է, և բացի որմնասիւնների վրայ բոլորող կամարից՝ ունի նաև մի ուրիշ կամար՝ միայն առանց որմնասիւնների: Այս երկու կամարների միջև, սեղանի երկու կողքերին, կան $1\frac{1}{2}$ մետր բարձրութեան և $\frac{1}{2}$ մետր լայնութեան դռնակներ,

սեղանից մօտ 4 մետր բարձր. որոնք տանում են խորանների վերև շինուած փոքրիկ սենեակները: Այստեղից էլ քարէ սանտուխտներ բարձրանում են եկեղեցու կտուրը: Այս դռնակներից աջակողմեանը քարով պատած է. միայն բախտախնդիրները մի քարը հանել և գանձ են որոնել:

Սեղանը եկեղեցու յատակից 1 $\frac{1}{2}$ մետր բարձր է և կողքերի փոխարէն, միայն մէջ տեղից ունի մի սանդուխտ, այժմ քանդուած աստիճաններով:

Սեղանի ճակատին կան տասը կամարակապ ներսանկուած, ուր, երևի, դրուած են եղել առաքեալների պատկերները: Այս ներսանկուածներից իւրաքանչիւրի տակ կայ մի առանձին տեսակի օրնամենտ:

Կողակի մէջ կայ մի կամարակապ աւանդատուն և մի փոքրիկ, քառանկիւնի խորշ՝ արեւելեան կողմում:

Վէմքարն երկու մեծ սալերից է, միմեանց վրայ դրուած և երեք քարէ ոտների վրայ հաստատուած. վերևի սալքարը շատ մեծ է, 2 մետր երկարութեան, 1 մետր լայնութեան և 35 հարիւրամետր հաստութեան:

Պորանները թաղակապ են և բոլորածև. մի մի փոքրիկ պատուհանով. 4 մետր երկարութեան, 1 20 մետր լայնութեան և մօտ 5 մետր բարձրութեան:

Եկեղեցու յատակը սալատուած է:

Եկեղեցին ունի երկու դուռն, որոնցից մինը՝ արևմտեանը՝ բացուում է գաւթի մէջ, իսկ միւսը՝ հարաւայինը՝ դէպի հրապարակը:

Եկեղեցին արտաքուստ հետեւեալ տեսքն ունի.

Արեւելեան պատի մէջ (տես նկարը) կան երկու եռանկիւնաձև ներսանկուածներ՝ մօտ 5 մետր բարձրութեան և մի մետր խորութեան: Սրանց վրայով բոլորում են երեք կամարներ՝ գեղեցիկ օրնամենտներով զարդարուած: Մէջտեղի կամարի մէջ բացուում է մի փոքրիկ, նեղ պատուհան. նոյնպիսի մի մի պատուհան էլ բացուում են ներսանկուածների մէջ՝ դէպի սեղանը: Փոքր ինչ ներքև, պատի երկու կողքերին ևս բացուում են մի մի կամարակապ, փոքրիկ պատուհան՝ դէպի խորանը:

Հարաւային պատը շատ պարզ է. գրեթէ մէջ տեղում 2 մետր բարձրութեամբ և 1,30 մետր լայնութեամբ բացուում է մի դուռ՝ հինգ կիսաբոլոր սիւներով եզրափակուած և երեք համակենտրոն կամարով պսակուած: Սրա կամարակալ քարը կրում է իւր վրայ հիմնադրի՝ Գրիգոր Մագիստրոսի արձանագրութիւնը՝ եկեղեցու շինութեան մասին: Դռան վերև, միմեանց կից բացուում

են երեք պատուհան, մօտ 1, 20 մետր բարձրութեան, և 30 հարիւրամետր լայնութեան. սրանց վերև բոլորում են միմեանց կպած երեք կամարներ:

Արևմտեան պատն ունի մի կամարակապ դուռ, որ միանգամայն նման է հարաւային դռան, և որի կամարակալ քարի վրայ նկարուած է Յիսուսի մկրտութիւնը: Դռան վերև կան երեք հատ երկար ու նեղ պատուհան, իսկ սրանցից միջինի գլխին՝ պատի եռանկիւնաձև գագաթին մի քերուրաքանդակ, գեղեցիկ խաչքար, կողքին գրուած Նս բարի ծառայ Բ-սի. և ուրիշ ոչինչ, երևի չեն կարողացել աւարտել արձանագրութիւնը:

Այս պատի դուռն այժմ քարով ծածկուած է և միայն մի փոքրիկ պատուհան է թողնուած, որովհետև սրա առջև գտնուած գաւիթն այժմ իբր աղօթատուն է ծառայում այստեղ ամառանոց եկողներին:

Հիւսիսային պատը թէև նման է հարաւայինին, սակայն նրանից աւելի պարզ է. այստեղ ևս կան երեք հատ, միմեանց կից, կամարակապ, փոքրիկ և նեղ պատուհան, իսկ դուռ՝ ոչ:

Գմբէթը ամբողջովին թափուած է 1827 թուի երկրաշարժի ժամանակ:

Գաւիթ. Ս. Գրիգոր եկեղեցու արևմտեան կողմը գտնւում է գաւիթ, որ ինչպէս երևում է նոյն իսկ շէնքից, միաժամանակ շինուած չէ և նրանից փոքր ինչ լայն է: Սրա երկարութիւնն է 14, 20 մետր, իսկ լայնութիւնը՝ 16 մետր. բարձրութիւնը կը հասնի մինչև 15 մետրի: Շինուած է սև, սրբատաշ քարից: Զորս հսկայական սիւների վրայ բոլորում են արաբական կամարներ, որոնց վրայ բարձրանում է ութանկիւնի և հետզհետէ նեղացող գմբէթանման մի ձեղուն՝ թողնելով իւր մէջտեղում մի ութանկիւնի բացուածք, որի վրայ յանկում է մի խաչաձև երկաթ, կրելով երբեմն եկեղեցու զանգերը: Այս գմբէթանման ձեղունի բարձրութիւնը ընդհանուր ձեղունից կը լինի մօտ 3 մետր, և սրա իւրաքանչիւր կողմի լայնութիւնը՝ հիմքում 2 մետր, իսկ ծայրում՝ 40 հարիւրամետր:

Կենտրոնական կամարներից զատ, այս միևնոյն չորս սիւների և տասներկու որմնասիւնների վրայ բոլորում են նոյնպիսի կամարներ, ութը՝ սիւններից դէպի որմնասիւնները և տասներկուը՝ որմնասիւնից՝ որմնասիւն, այնպէս որ իւրաքանչիւր պատի վրայ ձգւում են երեք կամար:

Զորս սիւներն էլ միատեսակ են. նախ ութանկիւնի և ապա

բոլորակ պատուանդանի վրայ բարձրանում է երկու մետր բարձրութեան և 3. 10 մետր շրջապատով միակտուր մի կլոր սիւն, կրելով նախ բոլորակ և ապա քառանկիւնի մի խոյակ:

Որմնասիւններն էլ միևնոյն ձևի և միևնոյն բարձրութեան են, միակտուր քարերից շինուած. 1,80 մետր շրջապատի կլոր կիսասեան երկու կողքերին բարձրանում են մի մի ուրիշ, 40 հարիւրամետր շրջապատ ունեցող կիսասնեւ' սների խարխսիւնների նման խարխսիւններով և նոյնպիսի խոյակներով:

Գաւթի մէջ բացւում են 7 հատ փոքր, $\frac{1}{2}$ մետր բարձրութեան և 20 հարիւրամետր լայնութեան սլափուհաններ, որոնք արտաքուստ զարդարուած են կամարներով: Արեւմտեան պատի մէջ տեղի պատուհանի կամարի վրայ քանդակուած է երկու սափորիկ և մի վարդազարդ, ինչպէս և հարաւային պատի մէջ տեղի պատուհանի կամարի վրայ երկու վարդազարդ և փոքր ինչ բարձր՝ արևի ժամացոյց:

Ձեղունը թաղակապ է, միայն շատ ուշագրաւ է արեւմտեան դրան աջ և ձախ կողմերում կամարակապ տարածութիւնների ծածկը.— ութանկիւն. դրուակաւոր շրջանակի մէջ բոլորում է մի նոյնպիսի շրջանակ, իւր մէջ ունենալով միմեանց խաչաձև կլորող երկու քար, որոնց ընդհարման տեղում քանտակուած է մի վարդազարդ, իսկ խաչի թևերի միջի տարածութիւնները՝ ծածկուած են միայն մի-մի կտոր մեծ սալքարերով:

Միակ, արեւմտեան դուռը եղրափակուած է երկական կիսաբոլոր որմնասիւններով, որոնց վրայ բոլորում են պայտաձև երկու, համակենտրոն կամարներ. և այս բոլորը պարփակուած է մի քառանկիւնի շրջանակի մէջ:

Այժմ այս գաւիթը, համեմատաբար շատ քիչ փնասուած լինելու պատճառով, աղօթատուն են դարձրել այստեղ ամարանոց եկողների համար, ուստի շինուած է մի սեղան, մի խորան և մի աւազան:

Այժմ աւազանի մօտ դրուած է մի քար, որի վրայ քանդակուած է 'մի արծիւ՝ մագիլներում մի խոյ բռնած: Արծի գլուխը կտարուած է: Յայտնի է, թէ այս քարը որտեղ է դրուած հղել:

Ս. Կաթուղիկէ. Ս. Կաթուղիկէ եկեղեցին ևս շինուած է սև, սրբատաշ քարով. երկարութիւնն է 19 մետր, լայնութիւնը $13\frac{1}{2}$ մետր, և բարձրութիւնը՝ մօտ 13 մետր:

Եկեղեցին ներքուստ անսիւն է, չորս կրկնայարկ խորաններով:

Չորս որմնասիւններ կրում են իրենց վրայ պայտաձև կամարներ, որոնց վրայ բոլորում է մանեկաձև մի շրջանակ, կրելու

գմբէթը, որ այժմ քանդուած է: Որմնասիւները միանգամայն նման են Ս. Գրիգորի եկեղեցու որմնասիւններին:

Իւրաքանչիւր պատի մէջ կայ մի հատ $1\frac{1}{2}$ մետր բարձրութեան և 35 մետր լայնութեան պատուհան:

Կողակը բոլորաձև է և կամարակապ. սեղանի վրայից մի մի դռնակ բացուած է վերին խորանների մէջ: Սեղանը յատակից բարձր է մօտ մի մետր և երկու կողքից ունի սանդուխտներ: Սեղանի ճակատը զարդարուած է 10 կամարակապ ներսանկուածներով, որոնցից երկուսի մէջ կան մի մի շատ գեղեցիկ վարդադարդ: Այս ներսանկուածների մէջ երեւի դրուած են եղիլ առաքեալների պատկերներ:

Խորանները բոլորաձև են և թաղակապ, $2\frac{1}{2}$ մետր երկարութեան, և 1,30 մետր լայնութեան: Դռների վերև կան մի մի գեղեցիկ խաչքար:

Ինչպէս տեսանք, արևելեան կողմի խորանների վերին յարկի դռները սեղանի վրայից էին, իսկ արևմտեան կողմի խորաններինը՝ ներքին խորանների դռների վերև, ուր կարելի է բարձրանալ ներքին դռների կողքից ձգուող քարէ սանդուխտով: Եկեղեցու հարաւային պատի մէջ կայ մի խորշ՝ շղթայաձև գեղեցիկ օրնամենատով եզրափակուած. հաւանական է, որ սա բուրվառներ կախելու տեղ լինի:

Եկեղեցու յատակը սալատակած է եղել:

Եկեղեցին արտաքուստ շատ գեղեցիկ է: Արևելեան պատի մէջ կան երկու եռանկիւնաձև ներսանկուած՝ ճաճանչաւոր արեգակներով պսակուած: Այս ներսանկուածները եզրափակուած են կրկնակ կիսասիւններով, որոնց վրայ բոլորում են մի մի ուռմանական կրկնակ կամարներ: Ներսանկուածների միջև, միայն փոքր ինչ բարձր, բացուած է մի երկար և նեղ պատուհան, որ բացի մի փոքրիկ կամարից, ունի նաև կրկնակ բոլորաձև երիզից բաղկացած մի շրջանակ, որ յանգում է ներսանկուածների ներքին սիւնների վրայ:

Հարաւային պատը միանգամայն նման է արևելեանին, միայն այստեղի պատուհանն աւելի լայն է և երկար՝ և շատ գեղեցիկ օրնամենատներով պատած:

Արևմտեան պատի մէջ բացուած է մի դուռ, եզրափակուած երեքական կիսաբոլոր որմնասիւններով և պսակուած երեք համակենտրոն պայտաձև կամարով, որոնցից փոքր ինչ վերև կայ մի գեղեցիկ վարդադարդ, իսկ աւելի բարձր՝ բացուած է $1\frac{1}{2}$ մետր բարձրութեան և 30 հարիւրամետր լայնութեան պատուհան, շրջապատուած մի քառանկիւնի գեղեցիկ շրջանակով: Այս պա-

տուհանը՝ դռան հետ միասին պարփակուած են կրկնակ կիսասիւնների վրայ յանկող պայտաձև մի կամարի մէջ, որի տակ կան նաև երկու գեղեցիկ վարդազարդ, իսկ վերև շղթայաձև դրուագներից բաղկացած մի մեծ, գեղեցիկ խաչքար:

Պատը, որ վերջանում է հռանկիւնաձև, եզրափակուած է կիսաբոլոր կարնէզով և գագաթին ունի մի սրտաձև դարդ:

Հիւսիսային պատը նման է հարաւայինին, միայն չունի ներսանկուածներ: Այստեղ կայ մի դուռն, որ նոյնպէս նման է արեւմտեան դռան:

Եկեղեցու գմբէթն այժմ քանտուած է:

Ս. Մշան. Հաւանօրէն ս. Նշան անունը կրող եկեղեցին շինուած է սև, սրբատաշ քարից, 7 մետր երկարութեան, 5 մետր լայնութեան և 13 մետր բարձրութեան:

Եկեղեցին ներքուստ անսիւն է, չորս որմնասիւնների վրայ բոլորում են ուղիղական կամարներ, որոնց վրայ յանկած է կաթողիկէն: Կողակը բոլորաձև է, և ունի մի փոքրիկ պատուհան: Ուրաններ չկան, միայն արեւմտեան կողմում, որմնասեան և արեւմտեան պատի մէջ կամարակապ, 90 հարիւրամետր լայնութեան, 30 հարիւրամետր խորութեան և մօտ 4 մետր բարձրութեան մի մի ներսանկուած կամ խորշ կայ, որ յիշեցնում է նախնական բաղիլիկային խորանները:

Միակ դուռը բացւում է արեւմտեան պատի մէջ: Դուռը արտաքուստ շրջապատուած է երեք կիսաբոլոր կիսասիւններով և սրանց վրայ բոլորող համակենտրոն երեք ուղիղական կամարներով: Դռնից վերև բացւում է մի նեղ և երկար, կամարակապ պատուհան:

Միւս երեք պատերը բոլորովին պարզ են:

Գմբէթը գլանաձև է, կոնաձև կաթողիկէով: Գլանի վրայ վան վեց ուղիղական կամար, կրկնակ որմնասիւնների վրայ յանկած: Այս կամարներից արեւելեանի և արեւմտեանի մէջ բացւում են մի մի կլոր պատուհան: Կոնաձև կաթողիկէն մի քիչ քանդուած է:

(Նը շարունակուի)

ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԷՏԻ ԳԱՒԱՌ

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ՆՁԱՆԱՅԻՈՐ ՎԱՆՔԵՐ

Կ Ե Ձ Ա Ռ Ի Ս *)

Ս. Յարութիւն եկեղեցին, որ կանգնած է երեք եկեղեցիներից դէպի արեւմուտք, գերեզմանատան մէջ, բաղկացած է մի տաճարից և մի գաւթից: Երկուսն էլ շինուած են սև տաշած քարից: Եկեղեցու երկարութիւնն է 7 մետր, լայնութիւնը 4,60 մետր և բարձրութիւնը մօտ 15 մետր:

Եկեղեցին ներքուստ միանգամայն նման է ս. Նշան եկեղեցուն: Սա ևս անսիւն է, այստեղ ևս չորս որմնասիւնների վրայ բոլորում են պայտած և կամարներ՝ կրելով գմբէթը: Ոորաններ բոլորովին չունի, միայն արեւմտեան կողմում, որմնասիւնների և հարաւային պատի միջև բոլորում են կամարներ՝ խորաններ յիշեցնող խորշեր գոյացնելով: Կողակը բոլորած և, կամարակապ և ունի մի երկար ու նեղ պատուհան:

Եկեղեցին արտաքուստ շատ պարզ է. կիսաբոլոր գեղեցիկ կարնէզներ եզրափակում են եռանկիւնի ձևով վերջացած պատերը, պարփակելով իւրաքանչիւր կողմում մի փոքրիկ, նեղ և երկար, կամարակապ պատուհան:

Գմբէթը գլանաձև է, բաւական բարձր, ունի երկու նեղ և երկար պատուհան և պսակուած է կոնաձև կաթուղիկէով:

Եկեղեցին ունի միայն մի դուռն, եզրափակուած երկական կիսաբոլոր և մի քառանկիւնի որմնասիւններով, որոնց վրայ բոլորում են պայտած, համակենտրոն երեք կամարներ:

Այս դռան առջև բացւում է գաւթը, որ սակաշէն է, և արեւմտեան կողմը մի սիւնով և երկու որմնասիւնով երկու կամար-

*) Տե՛ս «Ազգագրական Հանդէս» XXII գիրք.

բակապ բացուածք ունի: Սիւնը կլոր է, միակտուր քարից, իսկ որմնասիւները երեքական բոլորակաձև կիսասիւններ են, միակտուր քարից, գեղեցիկ խոյակով:

Գաւթի հարաւային և հիւսիսային կողմերում կան մի մի փոքրիկ պատուհան՝ շղթայաձև օրնամենտներով շրջապատուած: Գաւթի երկարութիւնն է 4 մետր, լայնութիւնը 4,25 մետր և բարձրութիւնը 4 մետր:

Եկեղեցու շուրջը եղել են բաւականաչափ գերեզմաններ, սակայն այժմ բոլոր տապանաքարերը տարուած են և նոյն իսկ եկեղեցու բակը յատկացրուած է շինութիւններ շինելու:

Ս. Գրիկորի եկեղեցու հարաւային կողմում $3\frac{1}{2}$ մետր երկարութեան, $2\frac{1}{2}$ մետր լայնութեան և մօտ 4 մետր բարձրութեան կայ մի քանդուած մատուռ, որի բոլորաձև սեղանն է միայն կանգուն: Միանգամայն սրան նման և միաչափ մատուռ էլ 4 մետր հեռու է շինուած, որ նոյնպէս կիսաւեր է: Այս երկու մատուռները միացած են մի պատով, արեւելեան կողմից, որի մէջ 1 մետր բարձրութեան վրայ կանգնած են չորս գեղեցիկ խաչքար, 1,70 մետր բարձրութեան: Սրանցից երկու միջինը կարմիր քարից են, իւրաքանչիւրը մի մետր լայնութեան, շատ գեղեցիկ կերտուած, միայն ստորին մասում եղած տապանագիրը դիտմամբ եղծած է:

Այս երկու խաչքարի երկու կողմերին էլ մի մի սև խաչքար կայ, աջակողմեանի վրայ ոչ մի տառ չկայ և ոչ էլ եղծուածի հետքեր, իսկ ձախակողմեանի գլխին դրուած է մի ուրիշ, կարմիր խաչքար, որի վրայ անմշակ ձևով գրուած է. Աժ ողորմի Սարգսի եւ իւր ծնողացն: Պարզ երևում է, որ այս խաչքարը յետոյ է դրուած, մանաւանդ որ միւս խաչքարերից մի քիչ բարձր է և իւր տակի խաչքարից 5 սանտիմետր լայն:

Այս խաչքարերի առջև, բայց փոքր ինչ հեռու, ընկած կիսաբոլոր, կամարակալ և 2 մետր բարձրութեան կողմնակալ քարերը ցոյց են տալիս՝ որ այս ևս մի ծածկուած մատուռ է եղել:

Ոչ այս խաչքարի առջև, և ոչ էլ խորանների մէջ չեն նկատուում տապանաքարեր:

Արծանսւղորով ծիւններ

Ս. Գրիգոր եկեղեցու հարաւային դռան վերև:

ՆՁԲ Թ. Հա(յոց) (=933) ի Թագաւորութեան Գագկայ և ի հայրապետութեան Տն. Սարգսի եւ Գրիգոր Մագիստրոս

որդի Հասանա շինեցի գեկեղեցիս ինձ ի բարեխաւսութն
և իմ պատրոնին և իմ որդեացն. որք ընթեռնոյք զիս
յաղաւթս յիշեցէք ի Քս աղաչեմ:

Նոյն եկեղեցու հարաւային և մասամբ արեւելեան պատերի
վրայ.

Ի հինգհարիւրերորդի ամի Թուականութեանս Թոր-
դոմեան ի Թագաւորութեան սբ և ինքնակալ Թագաւորին
Կոստանդեա Մաւնումախին բերաւ

ոսկի*) մատանիս, զոր հզարին եւ առաքինոյն ըար
եպաշտին Գրիգորո Մագիստոսին Կիտաւնտին և Դուկին
Վասպուրականի և Տարաւնո Արշակունոյն և Հայկազնոյն,
մեծաւ աշխատութբ

ազատեալ էր զմեծ եւ զհռչակաւոր եկեղծ

ցիքս իւր. և ոչ այլ ինչ հայցէ բայց միայն աղաւթս
առնել սբ և ինքնակալ Թագաւորին Կոստանդեայ, ընդ
հմին և ծռային Քի Գրիգորոյ և որդոց իւ

րոց. եւ յիշատակ կարգեալ յեկեղեցիքս

Կեչառուաց. ուր Մագիստոսն կենդանի է՝ ամենայն
շարաթ աւր զժամն Հասանա արասցեն անխափան և յետ
ելիցն Մագիստոսին արասցեն անխափան: Արդ որ ոք

այսմ վճռի հաստատնոյ խափանել ջանայ թե

յառաջնորդաց ոք իցէ կամ յիշխանեաց կամ ի քահա-
նաից, այնպիսին Յ և ԺԸ հայրապետացն նզովեալ եղիցի և
բաժինն ընդ Յուդայի եղիցի և ընդ տիրասպան քահ

անայիցն: Եւ այս զիր մեր է Յովանիսի շնորհիւն
Աստուծոյ Բջ

Նո եպիսկոպոսիս և սբ և մեծի հաւրս Բարսղիս է. Թե
ոք այս գրոյս խափանել ջանա. այնպիսին նզովս չարա-
չարս ընկալցի ի Սբ Լուսաւորչէն Գրիգորոյ և յ

ամենայն սրբոց եւ ի մէնջ. Կատարիչք գրոյս սւրհ-
նեալ եղիցի (ն)...

Նոյն եկեղեցու հիւսիսային պատի վրայ.

Ն... Թուականութեանս Հայոց ի հայրապետութեան Տն

*) Ընդգծումները արեւելեան պատի վրայ են.

Գրիգորիսի և ի Թագաւորութեանն Վրաց Գէորգէ և մերո իշխան

ս Հայր Պետրոս և եղբայր իմ Տր Յուսէփ և Սարգիս կրաւնաւոր և միաբան ուխտս հաստատեցաք Տր Ստեփանոսի Աղուանից կաթողիկոսի ի տարին

զ Քրիստոս ի տաւնի առաքելոյն Դաւթի, Պետրոսի, Յոհաննու ամէն եկեղեցիքս. Ե թէ ոք խափանէ ՅԺԸ իցն հզովեալ եղիցի:

Այս արձանագրութեան ներքե.

Ես Սիմէոն քահանա գնեցի յեկեղեցիս որ առնէն ինձ ի տարին Բ. աւր ժամ. որ խափանէ դատի յ Այ.

... աչ աւուր և միաբան եղբարքս վերստին

հորոգեցաք զեկեղեցիս և

սահմանեցաք զ տաւնին սրբո

խաչին որ ամենայն եկեղեցիքս ժամ

Գիշուկին առնեն միջնորդութբ Ամի իր բուբային:

Ս. Գրիգոր եկեղեցու հարաւային պատի վրայ, արևի ժամացոյցի մօտ:

Ի ՈԿԲ (=1213) Թու. Կամաւն Այ ես Վաչէ որդի Սարգսի որդո Վաչուտի և ամուսին իմ

Մամախաթուն և որդիք իմ Քուրդս և Վաչուտ միաբանեցաք ի սբ ուխտս Կեչառուս

եւ տուաք ի գանձագին գեղն մեր Շէնգաւիթ՝ այգի

սպասք եկեղեցո. եւ Տր Գրիգորիս եւ Գրիգոր վարդապետս. զ Ծառղարդարն

պատարագն ինձ Վաչէի և զՂազարոյն Մամախաթունին և զՆոր կիրակէ

ն Քրդին ամէն եկեղեցիքս. եւ ով առաջնորդ լինի զսէրն առնէ Նոր կիրակէին

անխափան:

Ս. Գրիգորի հարաւային պատին.

Թուիս մերոյ ՉԻԱ. (=1272) Կամաւն Այ ես Վիրապշ

ահ միաբանեցայ սրբոյ Նշանիս յառաջն

որդութե Տն Աթանասի, եւ տվի իմ հալ

ալ արդեանց իմոց. եւ ետուն ինձ

Դ աւր ժամ ի տաւնի Ատումեանց.

Կատարիչք աւրհին ի Քէ:

Գաւթի արեւմտեան դռն վերեւ.

Կամաւն Այ ես Գուրդս որդի Կախայբերին մտաւ ածի սէրն Այ

եւ եկի սբ ուխտս ի Կեչառուս եւ կրաւնաւորեցայ ի դրան սբ Լուսաւ

որչիս եւ անուանեցայ Յոհաննէս, և արարի պահարան սբ Յոհանի

անիս, որք ընթեռնոյք յիշեցէք յաղաւթս...

Նոյն դռն կամարի շուրջը և նրա միջև.

Աւգնութեամբն Այ մեք Մարասայի եպս կոպոսերս Տր Սարգիս եւ Տր Վրթանէս միաբանեցաք Կեչառուսայ

Սբ Լուսաւորչիս և տվ

աք ի մեր հալալ արդեաց Մ

դահեկան յառաջնորդութե:

Վդ. Վդերս և միաբանքս ընկալաք. Ճ ջաղա-

ցն անցուցաք. Ճ ժամատուն. սահմանեցաք

ամէն ամի Զ աւր պատարագ ի տաւնի Ռըստակիսի եւ

Վթի (Վրթանիսի): Գագգ (?) Վթ (?) որ խափանէ նոցա մեղացն պարտ

ական է. Կատարիչքն աւրհին յ Այ:

Գաւթի ներքին կամարի վրայ.

Աւգնութեամբն ամենասուրբ Երրորդութեան... (ես) Հասան որդի Վախթանգայ որդւոյ մեծին Հասանայ տէր Խոյախան բերդոյ Խաչենոյ և ամուսին իմ Մամբան դուստրը Բաղաց Թագաւորին, միաբանեցաք մեծ և հռչակաւոր սբ ուխտիս Կեչառուաց եւ... յաւերման Նետողաց բազում գանձիւք... նորոգեցաք... Թվին ՈՂԷ. յառաջնորդութեան Մխիթար վրդ. Գէ. վարդապետերս և այլ միաբանքս ըն-

կալան եւ սահմանեցին մեզ Բ. աւր պատարագ ամէն
եկեղեցիքս. զաւագ Զատիկն ինձ և Գշաբթ աւրն Մա-
մաքանայ. Կատարիչք գրոյս աւրհնին յԱյ. իսկ որ խա-
փանէ ի մեղաց մեր կամ յաւտարաց կամ յիշխանաց և
յառաջնորդաց՝ մեր մեղացս պարտական է եւ ՅԺԸ հայրա-
պետացն նզոված է. Կատարիչքն աւրհ:

Կաթողիկէ եկեղեցու հիւսիսային դրան վերև.

Ես Վասակ որդի Սաղբակա շինեցի զսբ Կաթողիկէս
յաւգնութիւն...

Եւ յերկարութիւն կենաց իմ պատրոնացն Իւանէ Ա-
թաբակի և արեան

հարազատի

իւրոյ Շահանշահի

Եւ Աւագին եւ իւր մաւրն

պատրոն Սողաքին և իմ եղբայրացն եւ որդեացն յարև
շատութիւն, ինձ եւ ամուսնոյ իմո

Մամային մեղաց թողութիւն: Որք

երկրպագէք յիշեսջիք ի Քս աղաչեմ.

Գրիս ընծայ Ա լաւ շինակ (ան) Ա

տուն ի Նորաշէնքն երես եւ Ա ի Կարենիսն:

Ս. Նշան եկեղեցու հիւսիսային պատի վրայ.

Ի ՈԾԳ. (=1204) Կամաւ բարերարին Այ ես Վարդ
ըմբել որ նորոգեցի ի յերևան զՄեղիտոնոյ էգոյն չա-
րեքն եւ ետու ի սբ Գրիգորս. սպասաւորք սորա աւանդե-
ցին տարին Բ ժամ. Որ խափանէ իմ մեղացս տէր է ա-
ռաջի Այ. ամէն:

Ս. Նշան եկեղեցու դրան վերև.

Յիշիսջիք յաղաւթս զաստուածասէր Պարոն զՎաչէ
որ նորոգեաց վերստին զեկեղեցիս. Թիւն ՈՀԲ էր: (=1223)

Նոյն եկեղեցու հիւսիսային պատի վրայ.

Կամաւն Այ ես Պատրոն Վարդ Երևանոյ ետու զիմ
հայրենի այգին որ Զմշկա կոչի ի հայր Պետրոս, և արարի

ինձ որդի, եւ ես հայր Պետրոս ետու ի սուրբ Լուսաւորիչս, որ առնեն ի տարին Ը ժամ. Դ. Վարդին, Դ. Անիարին. Որ հակառ կայ կամ այգոյն կամ ժամին ՅԺԸ իցն և յայս սրբոցս նշովեալ եղիցի:

Ս. Նշան եկեղեցու արևմտեան պատի վրայ.

Կամաւն Այ ես Մխիթարիչ որդի Գրիգորի ետու զիմ Ախբին այգին յերանլի սբ ուխտս կեչառ.

ուս. հրամանաւ Տն Գրիգորիսի եւ Գրիգոր վարդապետացն:

եւ յառաջնորդութի Համազասպա գրեցաւ ժամ Ե. ինձ Մխիթարչիս, Գ. Տիկնաց Տիկնակոկորին մաւրն, Դ. Գրիգորոյ Մամկա: Հաստատ է գիրս կամաւն Այ. Ով խափանէ՝ մեր մեղացատէր առաջի Քի:

Ս. Յարութիւն եկեղեցու արևմտեան դրան վերև.

Թիւ Ոկթ (=1120) Շինեցաւ Սբ Յարութիւնս առ ի յիշատակ համաւրէն ննջեցելոց ի Քս, եւ ծնողաց իւրոց Հասանայ և Բուզուքանայ եւ զաւակաց... Արձանս աւրհնութեան սիրոյն որ առ Ած և առ սբս նորա ամէն:

Տապանադրեր

Ս. Գրիգոր եկեղեցու արևելեան կողմում մի բարձր պատուանդանի վրայ բարձրանում է մի գեղեցիկ խաչքար՝ (տես նկարը) որի վրայ կայ հետեւալ տապանագիրը. —

Ա. երես. —

Զվեցիկ վարդապետ յաղաւթս յիշեսլիք ի Քս աղաչեմք:

Բ. երեսում.

Յիշեսլիք յաղաւթս զ ծառայն Այ զ Վեցիկ քարագործ, որ շինեաց զնոր եկեղեցիս եւ ի կատարման սորին փոխեցաւ առ Քս կիսաւէր ամաց: Ես Յովհաննէս եւ եղբարքս իմ հարազատս սորին որ կանգնեցաք զսբ Նշանս ի վերայ հանգստարանիս սորին ի բարեխաւսութիւն ինձ և իմ զաւակացն եւ ամ հաւատացելոց եւ յիշողացն զսա:

Վեցիկ վարդապետի դամբարանի մօտի խաչքարի վրայ.

Թվ. ՁԱ. (=1252) Զս Ած ողորմեա Յաղազարա ի
զայլստեն քում:

Ս. Գրիգոր եկեղեցու արևելահիւսիսային կողմում կանգ-
նած խաչքարի յետևում.

Ես Յո... կանգնեցի զխաչս ի բարեխաւսութի Աբ-
րահամա Յովասափին, ինձ եւ ծնողաց իմոց ի թողութե
մեղաց յիշողք յիշեալ եղիցիք ի Քս. Թվ. Ձ. (=1251)

Այս է հանգիստ շնորհաց Աբրեհամ քահանայի, որ
կիսամեայ փոխեցաւ Թվ. ՁԻԲ. (=1253)

Այս է հանգիստ Վասակայ որդոյ առն Խաչենեցւոյ
յիշեսջիք աղաչեմք:

Այս է հանգիստ Էլբէքին, որդոյ Արտաւազայ յիշես-
ջիք յաղաւթս աղաչեմք.

Ս. Գրիգոր եկեղեցու առջև եղած մի տապանաքարի վրայ.

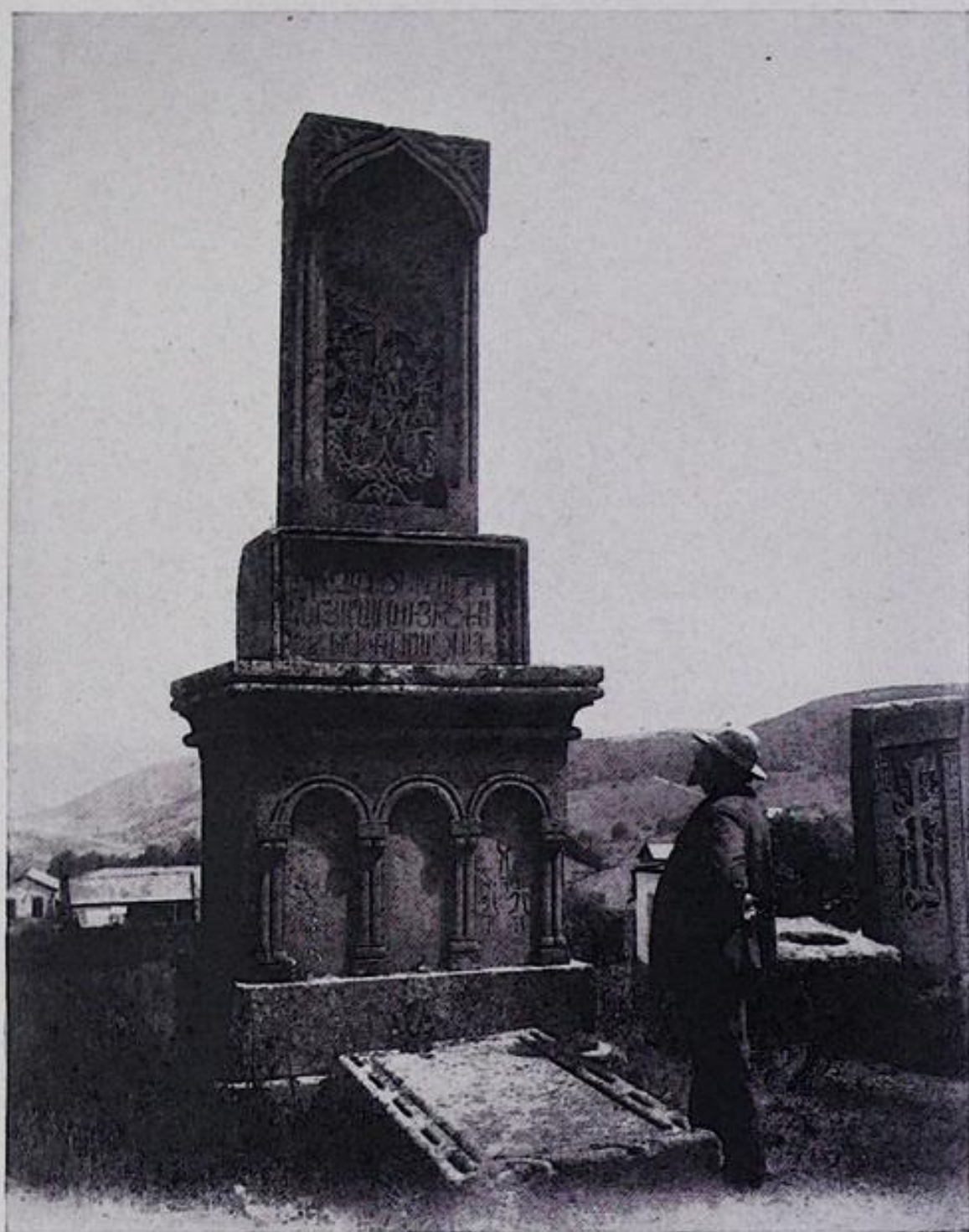
Այսմ տապանակիս հանգչի Սարգիս, որ կիսամեայ
վախճանեցաւ ի ձեռս այլազգի արեամբ...

Մ Ա Ք Ր Ա Վ Ա Ն Ք

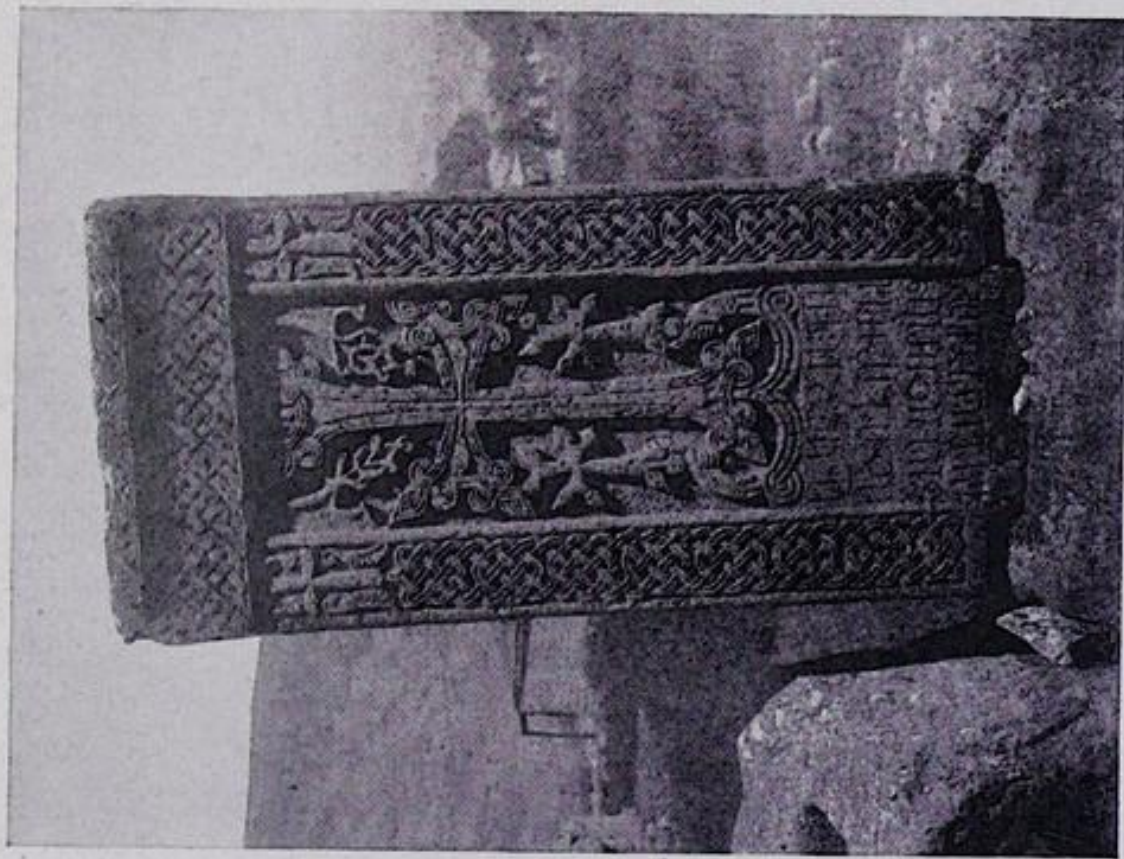
Գտնւում է համանուն գիւղում, (62°23'57"—40°31'35"), Դա-
րաշիչակ ամառանոցից դէպի արևելահարաւ, հազիւ 4 կիլոմետր
հեռու: Կառքի մի հասարակ ճանապարհ միացնում է այս գիւղը
Դարաշիչակի հետ, որ ամառային ամիսներում փոստային հաղոր-
դակցութիւն ունի Երևան և Նոր-Բայազէտ քաղաքների հետ:

Պատմական տեսութիւն:—Այս վանքի մասին պատմական
ոչ մի տեղեկութիւն յայտնի չէ: Մի աւանդութիւն ասում է, թէ
մի շահ կամեցել է քանդել այս եկեղեցին և նրա քարերով կա-
մուրջ կառուցանել Հրազդանի վրայ, սակայն վանքի զօրութիւնից
կատաղել է, այս պատճառով էլ այս տեղը կոչուել է Շահ-ղու-
տուրան (շահի կատաղած տեղ), որ յետոյ պարսիկները փոխել
են էշէկ ղուտուրանի (իշի կատաղած տեղ):

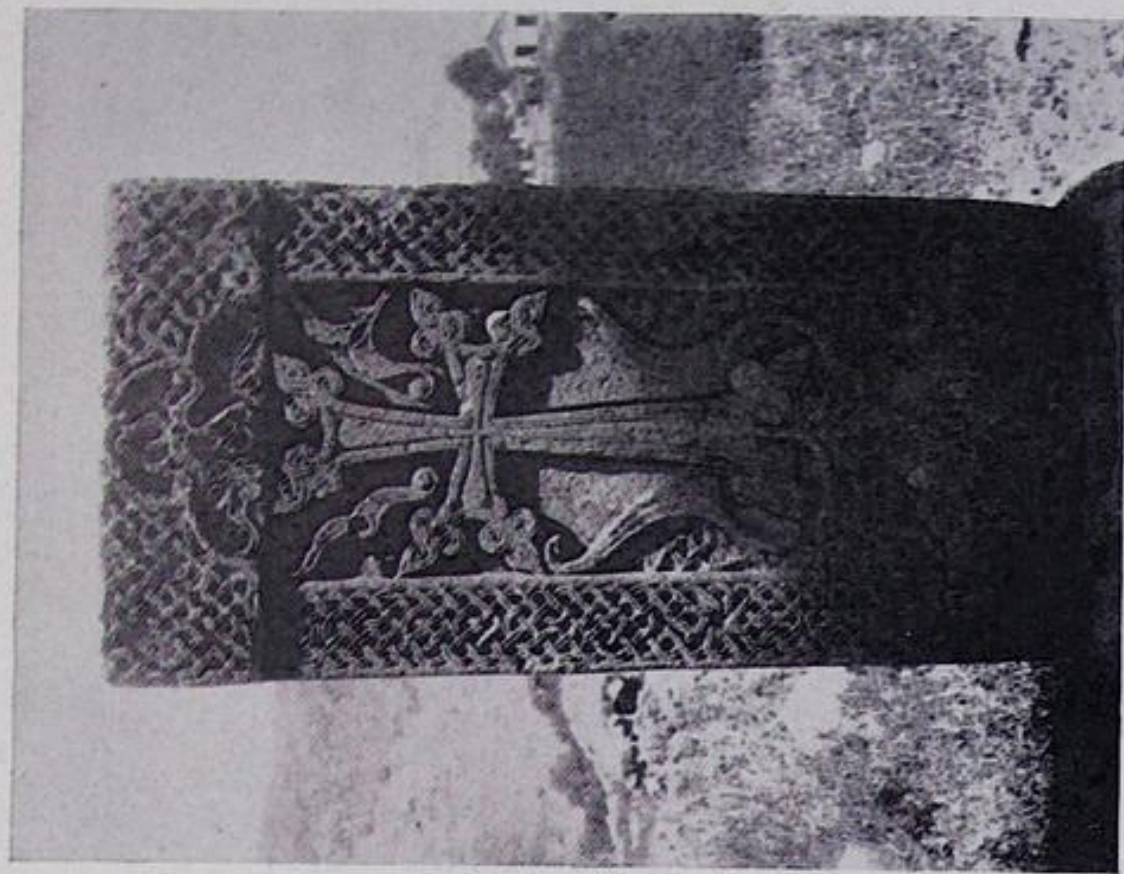
Վանքի նկարագիրը.—Եկեղեցին տեղաւորուած է գիւղի մէջ,
ձորակի լանջին: Շինուած է սև, սրբատաշ քարից: Վանքը բաղ-
կացած է մի եկեղեցուց, մի գաւթից և մի փոքրիկ մատուռից:

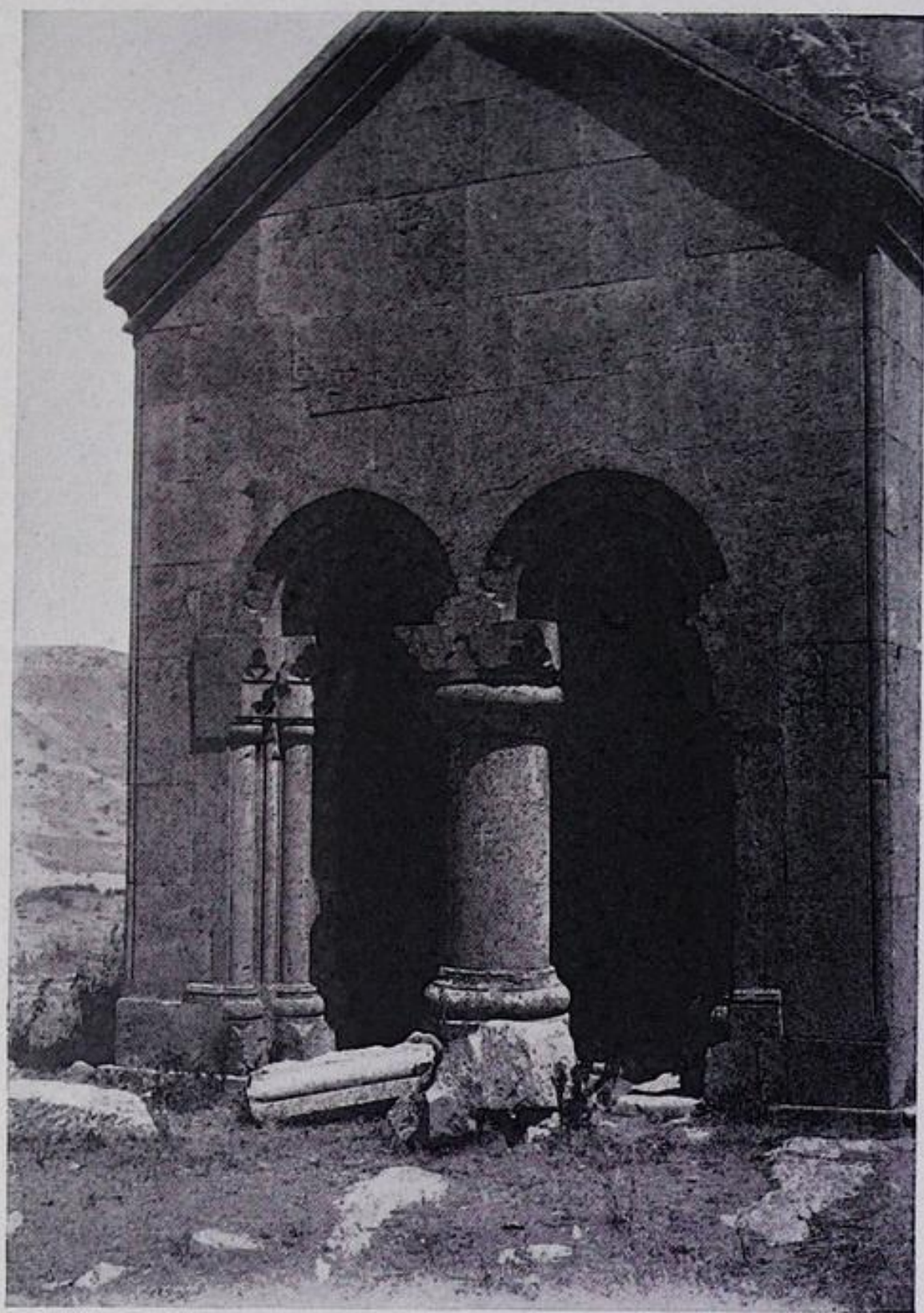
Դարաչիչակ. Վեցիկ վարդապետի դամբարանը
Daratchitchag. Perre tombale.

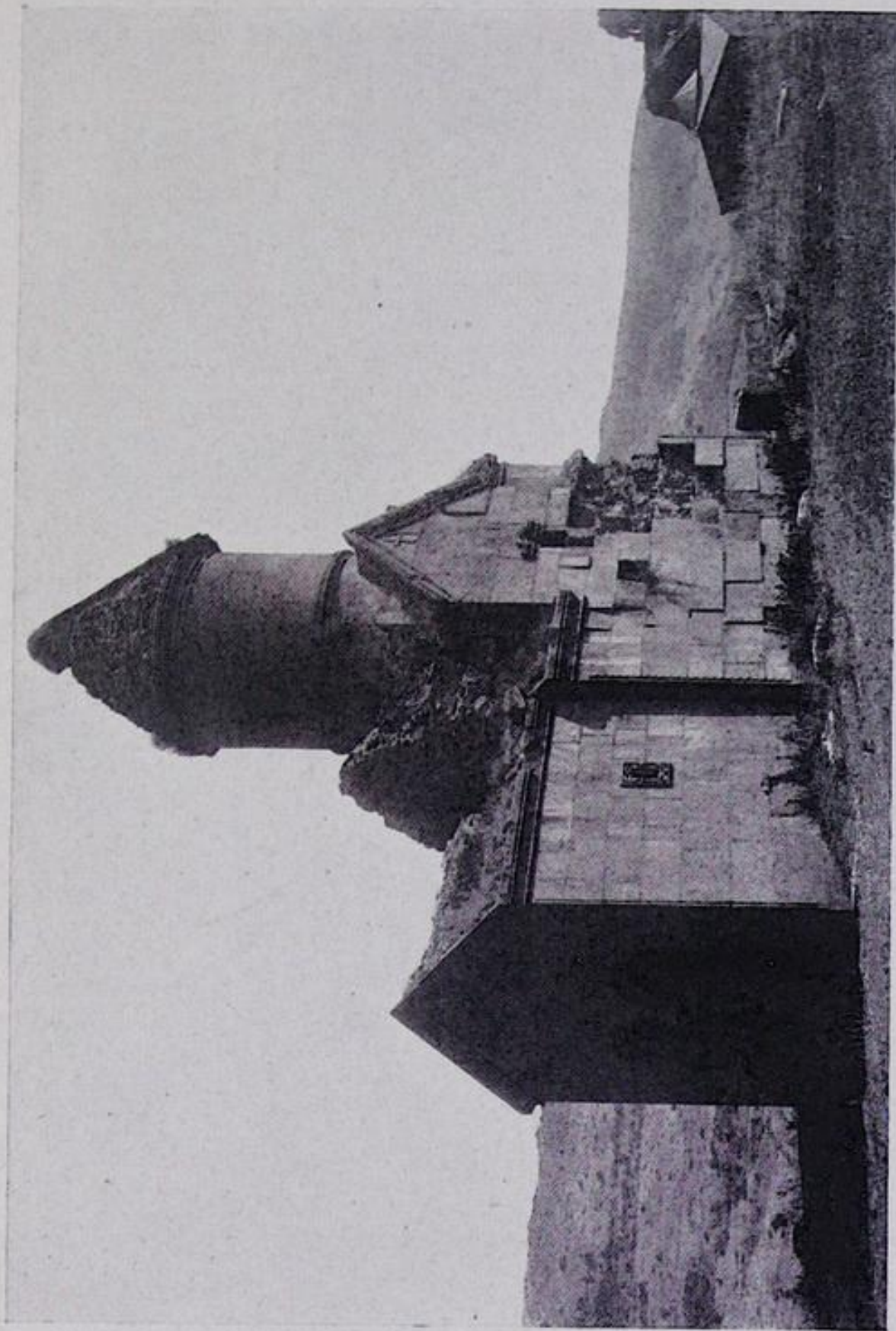
Դարաշիշակ. խաչքար.
Daratchitchag. Pierre tombale.

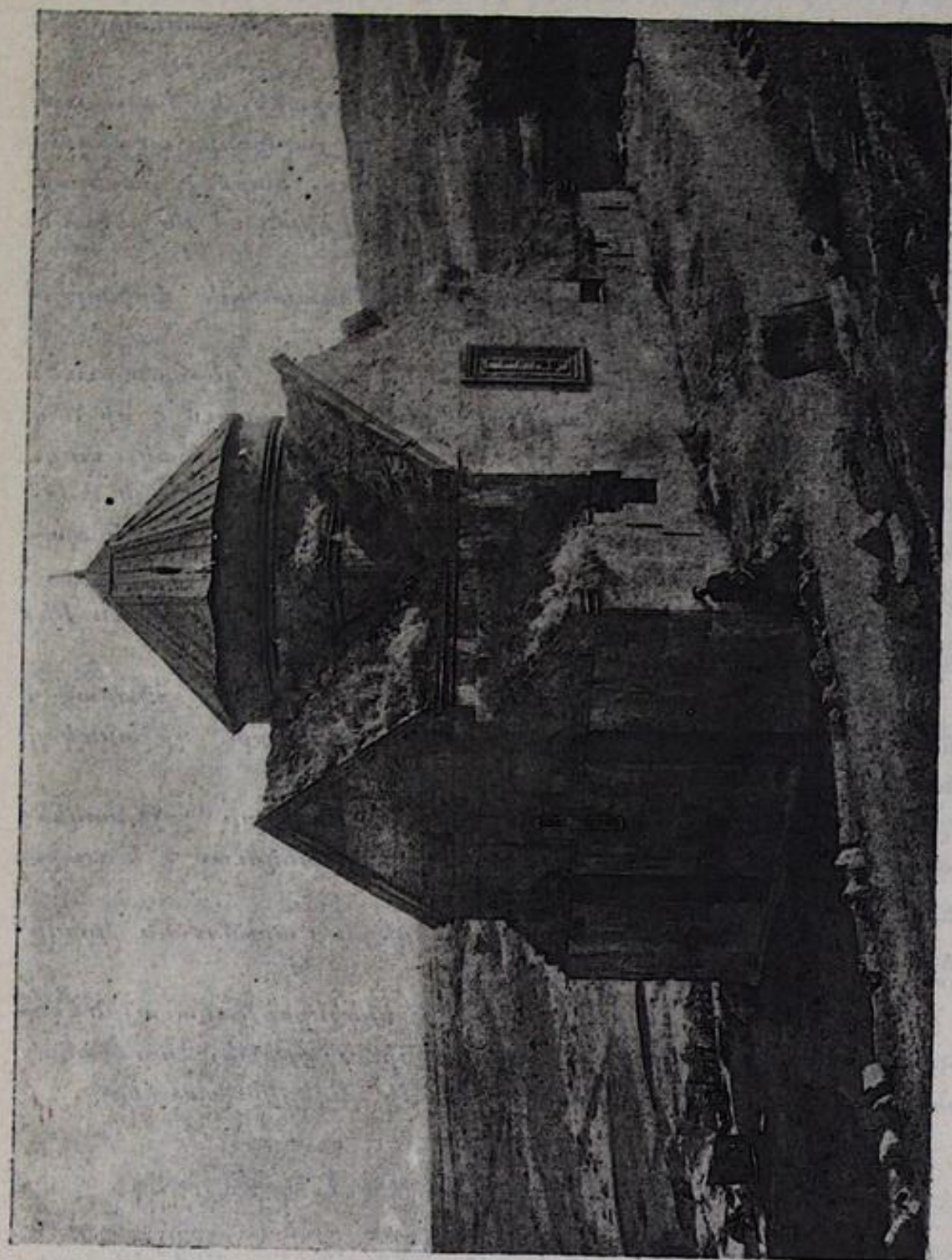
Դարաշիշակ. խաչքար.
Daratchitchag. Pierre tombale.

Դարաշիշակ. Կեչառիսի ս. Յարութիւն. գաւիթը.
Daratchitchag. Sourp Arouthun. nortex.

Դարաշիշակ. Կեչառիսի ս. Յարութիւն. հիւսիս-արեւմտեցից
Daratchitchag. Sourp Arouthun. du N. O.

W a f r w i w 6 f

Եկեղեցին անսիւն է, վեց որմնասիւնների վրայ բոլորում են պայտաձև կամարներ, որոնցից չորսի վրայ բարձրանում է կաթուղիկէն: Որմնասիւններն երեքական կիսաբոլոր և նոյնչափ քառանկիւնի կիսասիւններից են բաղկացած, կլոր և քառանկիւնի խոյակով զարդարուած:

Եկեղեցու արեւելեան կողմը կայ մի բոլորաձև, կամարակապ և թաղակապ կողակ, կողքերին մի մի երկյարկանի աւանդատուն: Սեղանի ճակատը զարդարուած է մանր, կարմիր քարերով կերտուած խաչերով: Երկու սանդուխտ բարձրանում են սեղանի կողքերից:

Արևմտեան կողմում, նախնական աւանդատների փոխարէն խորշեր են բացւում որմնասիւնների միջև:

Արտաքուստ՝ արեւելեան պատը ունի երկու ներսանկուած, ճաճանչներով պսակուած: Պատի մէջ տեղում բացւում է մի նեղ և երկար պատուհան, որի շուրջը բոլորում է մի շրջանակ, անցնելով ներսանկուածների և երկրորդ յարկի աւանդատների փոքրիկ պատուհանների վրայով: Ներքին յարկի աւանդատների պատուհաններն էլ զարդարուած են մի մի կամարով:

Հարաւային և հիւսիսային պատերը միմեանց նման են, պարզ և շրջանակով պատած մի մի պատուհանով:

Արևմտեան պատի մէջ բացւում է միակ դուռը, շրջանակով պատած: Սրանից բարձր կայ մի պատուհան, պարզ շրջանակով և նրանից վերև մի գեղեցիկ խաչ:

Գմբէթը գլանաձև է, հմքում երկու կիսաբոլոր շրջանակներով պատած: Գմբէթի կաթուղիկէն այժմ քանդուած է և տախտակով ծածկուած:

Գաւիթը, որ շինուած է եղել եկեղեցու արևմտեան կողմը՝ այժմ բոլորովին քանդուած է:

Փոքրիկ մատուռը բարձրանում է եկեղեցու հարաւային կողմում, պատին կից, սագաշէն է և անսիւն: Միակ, արևմտեան դռան երկու կողքին կանգնած են մի մի գեղեցիկ խաչքար:

ԱՐՏԱԽԱԶԴԱՅ ՎԱՆՔ.

Թաքալու կամ Մուլա Ալի քենտ ($61^{\circ} 12' 11'' - 40^{\circ} 37' 49''$) գիւղից մօտ մի կիլոմետր դէպի արևմուտք, Միսխանա գետի ափին բարձրանում է այժմ աւեր Արտաւազդայ վանքը, որ սրբատաշ քարից է շինուած եղել, և որի միայն կիսաւեր պատերն են մնացել:

Այս վանքի մասին պատմական տեղեկութիւններ պակասում են, յայտնի է միայն, որ Մաշթոցը Մաքենոցաց վանքում հոգևոր

կոչում ստանալուց յետ եկել է այս վանքը և ապա այստեղից անցել Սևան կղզին, ուր և շինել է Սևանայ վանքը, ¹⁾ ուրեմն այս վանքը գոյութիւն է ունեցել Թ դարում: Պատերի վրայ դեռ ևս մնում են մի քանի արձանագրութիւններ ԺԳ. դարից. սրանք են.

Եկեղեցու դրան կամարակալ քարի վրայ.

Կամաւն Աստուծոյ մեք ծառայք Աստուծոյ Թամամս և Պանտունտս եկաք ի վանքս Արտավազա և զմեր հայրենի այգին ուր ի յԱւան է, տուաք ի սուրբ Աստուածածինս վասն փրկութեան հոգոյ մերոյ. հայր Սարգիս և այլ միաբանք ետուն մեզ Ն. պատարագ ի տաւնի սուրբ Առաքելոցն Յովհաննու և Յակոբա...

Արեւելեան պատի վրայ.

Ի ՈԾ Թ. (=1201) Կամաւ Ամենակալին Աստուծոյ ես Մխիթարս տվի զիմ հալալ արդիւնս ի սուրբ Աստուածածինս. միաբանքս ետուն զՋրաւհնեայք աւուրն պատարագել զամէն եկեղեցիքս կէս ինձ և կէս ամուսին իմոյ Անայտին: Ուր խափանէ ՅԺԸ հայրապետացն նզովս առցէ...

Եւ զիս զմեղապարտ զրիչս զՍարգիս յաղաւթս յիշեցէք:

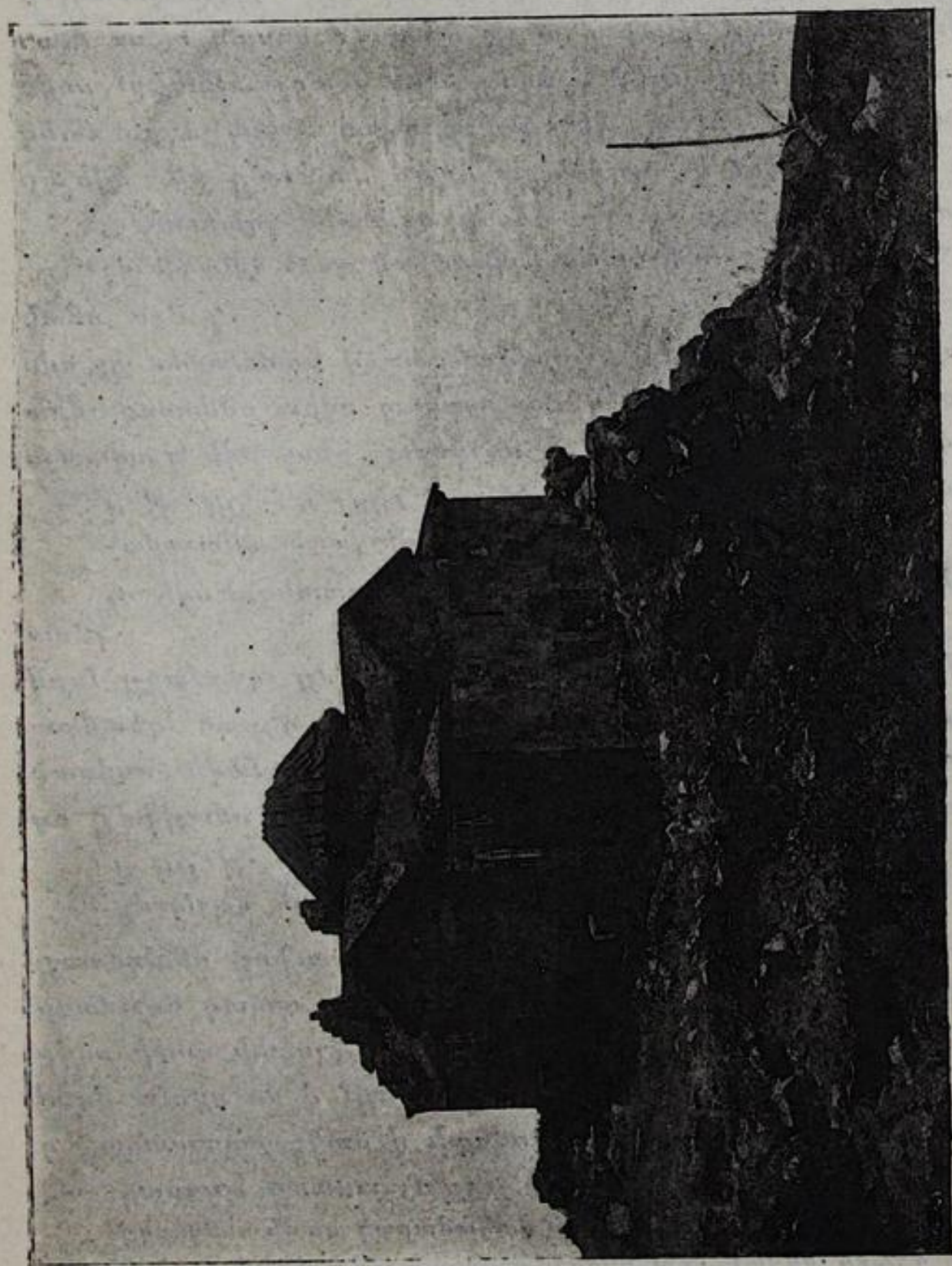
Հարաւային պատի վրայ.

Ի Թ. ՈԾ (=1201) Ես Վահրամ միաբանեցայ սուրբ ուխտիս և զիմ հոգս արդիւնս ի սուրբ Աստուածածինս տվի. եղբարքս տվին և առաջնորդք սուրբ ուխտիս տարին Ա. պատարագ ի Համբարձման: Ով խափանէ իմ մեղացս տէր է:

Հիւսիսային դրան կամարակալ քարի վրայ.

Ի հրամանէ հղաւրին Աստուծոյ ես Զնդանշահ և ամուսին իմ Մարթա եկաք ի վանքս ի յԱրտավազա և եղաք զմեր հոգոյ արդիւնս առատս սուրբ Աստուածածինս յաջորդութեան հաւր Սարգսի քեռո իմո և սպասաւորք սորա ետուն ի տարին Բ. աւր ժամ, ի տաւնի սուրբ Աստուածածնին, մին ինձ և մին ամուսնո իմո. ուր խափանէ բարձցէ առաջի Աստուծոյ զմեղս մեր. ի Թ. ՈՀԳ (=1224):

1) Ստեփան Օրբելեան զլ. 15.

Յովհաննական կամ Արի-վան

Կ Ը Ր Ե Ն Ը Վ Ը Ն Ք.

Գիւմուշ, հնումը Կարենիս գիւղի ձորակի մէջ բարձրանում է Կարենավանքը, որ այժմ բոլորովին անխնամ է թողնուած։ Վանքի տաճարը շինուած է սրբատաշ, իսկ գաւիթը՝ հասարակ քարից։ Գաւթի պատի վրայ կայ միայն հետեւեալ արձանագրութիւնը.

Սուրբ Նշանս տէրունական, Տէր եպիսկոպոսին մեղացն քաւիչ. թվ. ՌԺԶ (=1567)։

Այստեղ եղել է նաև մի ուրիշ խաչքար հետեւեալ արձանագրութեամբ, որ Սմբատեան եպիսկոպոսի ասելով ¹⁾ տարուել է Ալափարս գիւղը և հին մատուռի մէջ յարմարացրուել.—

Կամաւն Աստուծոյ մեք Աւաքս, Յովհաննէս և Շահերս շինեցաք զնավ ջրիս և կանգնեցաք զխաչս բարեխաւսութեան հոգոց մերոց։

Տաճարի մէջ կայ մի գերեզմանաքար, որի վրայ նկարուած է մի մերկ մարդ, երևի ճգնաւոր, շուրջը գրուած.

Այս է տապան Մելքոնին թվին ՌՃԻԶ (1677)։

Առաքել Դաւրիժեցու ասելով՝ Շահաբաս Մեծի արշաւանքներից և աւերածութիւններից յետոյ Ֆրանկ մի քանի պատրիկներ եկել են այս վանքը, ուր աւանդութեան ասելով պիտի գրտնուէին Մատթէոս աւիտարանչի և Անդրէ առաքեալի գերեզմանները և պեղելով սեղանի տակ՝ գտել են Անդրէ առաքեալի գլուխը և կամեցել են իրենց հետ տանել, սակայն տեղոյն եպիսկոպոսը թոյլ չէ տուել ²⁾։

Այժմ ս. Անդրէ առաքեալի գլուխը և Մատթէոս աւետարանչի աջը մի արծաթապատ պահարանի մէջ ամփոփուած գտնուում է ս. Էջմիածնի Մասանց թանգարանում։

ՆԵՂՈՒՅԻ ՍՈՒՐԲ ԸՍՏՈՒԱԺԱԺԻՆ.

Արղաքենտ, հնումը Արտազական, գիւղից 1¹/₂ կիլոմետր հեռու, արևմտեան կողմը, երկու ձորակներով մեկուսացած, անտառապատ բլրի վրայ գտնւում է Նեղուցի ս. Աստուածածին վանքը շրջապատուած տների հիմնապատերով ու խաչքարերով։ Վանքը քաղկացած է մի անսիւն, գմբեթազարդ տաճարից և մի սիւնազարդ գաւթից. այժմ կիսաւեր է և անխնամ թողնուած։ Բազմա-

1) Սմբատեան. Գեղարքունիք եր. 307.

2) Առաքել Դաւրիժեցի ժԶ.

թիւ արձանագրութիւններից ընթեռնելի են հետեւեալները.
Տաճարի դռան վերայ.

Յուսոփն Աստուծոյ ես Հայրապետ միաբանեցայ սուրբ
ուխտիս և ետու ճ. կարմիր... գինն, սոքա շնոր-
հեցին Ի. աւր ժամ, Ա. ինձ... թվ. ԶԻ=(1271):

Տաճարի պատի վրայ, ներքուստ.

Կամաւն անմահին Աստուծոյ ես Յոհնիկ որդի Մե-
թորին և ամուսին իմ Նուրսաթ. և որդիք իմ Միր և
Հնդու, միաբանեցաք սուրբ Աստուածածնիս, և տուաք
ճԻ. դեկան սուրբ ուխտիս, և սպասաւորք խոստացան ի
տարին Դ. պատարագ Յոհկանն:

Գաւթի պատի վրայ, արտաքուստ.

Յուսոփն Աստուծոյ ես Տիրատուրս, Գրիգորս և Աս-
տուածատուրս միաբանեցաք սուրբ Աստուածածնիս. և
սպասաւորքն շնորհեցին մեզ Զ. աւր պատարագ. Բ. Տի-
րատրոյ, Բ. Աստուածատրոյ, և Բ. Գրիգորոյ:

Միքիչ հեռու, դռան աջակողմեան քարի վրայ. թվ. ԹՃ(=1451):

Վանքի արեւմտեան կողմը կայ մի կիսաւեր մատուռ, որի
շուրջը գտնուող խաչքարերից մինի վրայ կարդացուում է.

Կամակցութեամբ սուրբ և արժանաւոր վարդապետին
Մարգարէի կանգնեցի զխաչս...

ՀԱՅՐ ՅՈՎՀԱՆՆԱՎԱՆՔ ԿԱՄ ԱՅՐԻ ՎԱՆՔ:

Այրի-վանք գիւղի ($62^{\circ}45'55''$ — $40^{\circ}26'20''$) հարաւային կող-
մում ձգուող մի փոքրիկ հրուանդանի վրայ կիսաւեր դրութեամբ
բարձրանում է Հայր Յովհաննու վանքը կամ Հայրավանքը կամ
Այրի վանքը:

Վանքի հիմնարկութեան մասին պատմական տեղեկութիւններ
պակասում են, միայն տաճարի վրայի արձանագրութիւնը ցոյց է
տալիս, որ վերանորոգուած է 1211 թուին Յովասափի առաջնոր-
դութեան ժամանակ: Ղազար Զահկեցին էլ պատմում է թէ 1381
թուին Լանկթամուրի արշաւանքի ժամանակ այս վանքի վանա-
հայր Տէր Յովհանը կապում է իւր մէջքին այս վանքում պա-
հուող խաչը, այն, որ Կոթայ և կամ Սևանայ ս. Նշան է կոչւում
և այժմ գտնւում է Սևանի վանքում, և ոտքով վազում Սևանայ

ծովի երեսով: Լանկեթամուրը զարմանալով այս հրաշքի վրայ՝ խնդրում է վանահօրը յետ դառնալ՝ խոստանալով կատարել նրա ամէն մի խնդիր և երբէք չփութակ նրան ու նրա վանքին: Հայր Յովհաննը ետ է դառնում և ցոյց տալով իւր մէջքին կապած խաչը՝ խնդրում է աղատել քրիստոնեայ գերիներէց այնքան, որքան կը տեղաւորուին իւր փոքրիկ վանքում: Լանկեթամուրը համաձայնում է, սակայն նրա զարմանքը աւելի ևս սաստկանում է, երբ նկատում է, որ բիւրաւոր գերիներ կարողանում են տեղաւորուել այս վանքում: Կամենալով բացատրել այս հրաշքի պատճառը՝ ինքը մտնում է եկեղեցին, և տեսնում, որ ներս մտած գերիներն աղաւնի են դառնում և թռչում դէպի Սեան:

Այս աւանդութիւնը հիմայ էլ պատմւում է տեղական հայ ժողովրդի մէջ և վանքն էլ այս հրաշքի պատճառով Մարդաղաւնեաց կոչւում:

Մինչև ժ.Ը. դարի կէսը այս վանքը շէն է եղել, ինչպէս երևում է Սեանայ վանքում պահուող կոնդակներից. սրանց մէջ ասուած է՝ որ Արքահամ Գ. կաթողիկոսը 1834 թուին և Մինաս կաթողիկոսը 1752 թուին Յովհաննու վանքի առաջնորդ են կարգել Յովհաննէս և Արքահամ վարդապետներին *):

Վանքը բաղկացած է մի տաճարից և մի գաւթից, երկուսն էլ շինուած տաշած քարից: Տաճարը խաչաձև է, անսիւն և պսակւած կաթողիկէով: Ունի երկու դուռն, մինը հարաւային կողմը, իսկ միւսը՝ արևմտեան:

Գաւթը կառուցուած է երկու ամբողջական և վեց կիսասիւնների վրայ, ըստ երևոյթին գաւթը տաճարի հետ միաժամանակ չէ շինուած: Գաւթի ձեղունը թափուած է և քարակոյտերի մէջ նկատելի են տապանաքարեր, որոնցից մինի վրայ կարդացւում է.

Թվ. ԶԳ (=1254). Աստուած ողորմեա Աւագին.

Գաւթի միջից մի ստորերկրեայ անցք իջնում է մինչև լիճը: Հաւանական է, որ այս անցքը շինուած լինի այն նպատակով, որ յարձակումների ժամանակ, երբ ժողովուրդը կապաստանէր եկեղեցում, կարելի լինէր այդ անցքով իջնել և ջուր վերցնել:

Տաճարի և գաւթի վրայ կան բազմաթիւ արձանագրութիւններ, սակայն մեծ մասը հղծուած է, կարդացւում են միայն հետեւեալները.

Տաճարի հարաւային պատի վրայ.

Թվին ՈԵ (=1211), Նորոգեցաւ եկեղեցիս յառաջ-

*) Սմբատեան. Գեղարքունիք. Կր. 439.

Նորդութեան Յովասափին և մեծ սպարապետ Բուբայն տէր երկրիս ետ յԱռ ինչք զայգին Ոսկերակա եւ Քանաքեռու Բ. ակն ջրաղացին. Տէր Վանական ետ զխաթլի ձագն բերդաժողովուրդն վանիցս կարգեցաք զյայտնութեան ճրագալոյցն տարի Խ. աւր ժամ: Զատկի ժամին կամ տաւնին տան. ով խափանէ կամ յեկեղեցոյս հանէ դատի ի Տեառնէ և մասնակից Յուդայի և սատանայի լիցի. ամէն:

Տաճարի հիւսիսային պատի վրայ.

Ես Աջահարս եւ Մուժկանց Գրիգորս, Աբէլս եւ Առաքելս միաբանեցաք եւ տվաք զՍապուանց այգին Նրեւան մօտ ի Պապան, եկեղեցւոյս, Հայր Ոհան, եւ առաջնորդք սորա արասցեն ժ. ժամ, ով խափանէ դատի ի Տեառնէ:

Տաճարի հարաւային դրան կամարակալ քարի վրայ.

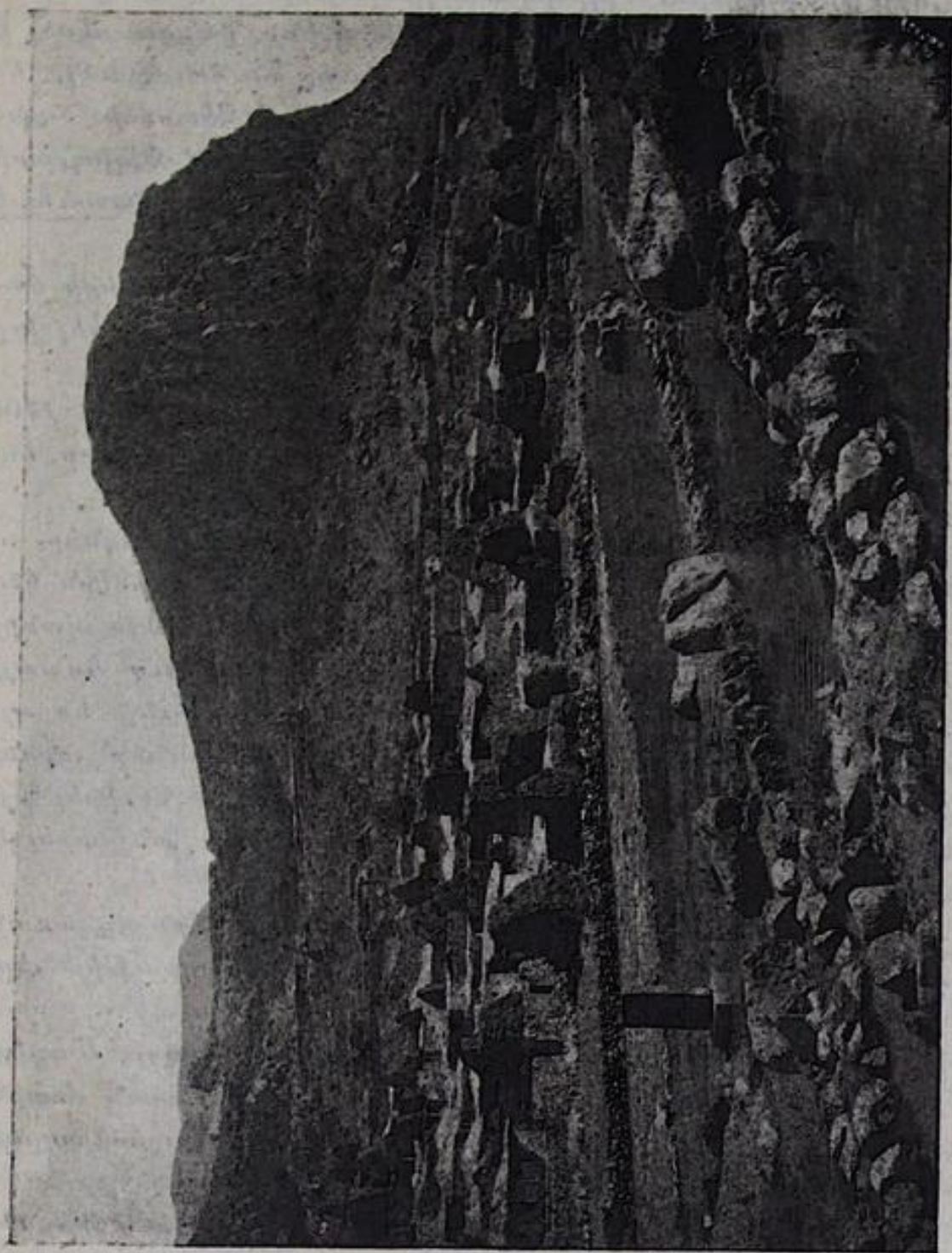
Ես Սարգուք եւ Բահր շինեցաք երկու խորանս:

Ես Վահրամ, Ստեփաննոս, Խաչատուր, Մխիթար տուաք այգին ի ժամանակս Յովասափ առաջնորդի:

ԲՋՆԻՒ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Տեղադրութիւն. — Բջնի Ս. Աստուածածնի վանքը գտնւում է Բջնի գիւղում ($62^{\circ}18'50''$ — $40^{\circ}27'45''$): Բարձրանում է Հրազդան գետի աջ ափին, լեռան լանջին, իւր արևելահարաւային կողմում ունենալով Բջնի հին ամրոցը: Արևմտահիւսիսային կողմում բացւում է Հրազդանի սքանչելի հովիտը: Վանքը պարսպապատ է և չորս աշտարակներով ամրապնդուած: Կառքի մի շատ վատ ճանապարհ վանքը միացնում է Երևանից Նոր-Բայազէտ տանող ճանապարհի Սուխոյ-Ֆանտան փոստային կայարանին, ձգուելով մօտ 12 վերստ:

Պատմական տեսութիւն. — Բջնի ս. Աստուածածնի եկեղեցին կառուցել է Գրիգոր Մագիստրոսը 1031 թուին: Պետրոս Գետադարձ Կաթողիկոսը Սմբատ Շահնշահի հրամանով դարձրել է այս վանքը եպիսկոպոսարան, որի թեմը սկզբում տարածուել է արևելքից Գեղամայ ծովից մինչև Ախուրեան գետը, և հիւսիսից Գուգարքի սահմաններից մինչև բնիկ Բջնի վիճակի հարաւային ծայրը, բայց յետոյ այս կողմից աւելի է տարածուել դէպի Այրարատեան նահանգը:

f g h q r u.

1114 թուին Պահլավունի Գրիգոր Գ. կաթողիկոսի ժամանակ Սեաւ լերան Բ. ժողովը որոշել է, որ Բջնիի վանքի արքեպիսկոպոսը մասնակցէ կաթողիկոսական ընտրութեան Թաղէոս առաքեալի, Տաթևի և Հաղբատի արքեպիսկոպոսների հետ:

Երբ 1631 թուին, Փիլիպպոս եպիսկոպոսը Մովսէս կաթողիկոսից առաջնորդ է կարգուել այս վիճակին, վանքն սկսել է նորից բարգաւաճիլ. երեսնի չափ միաբաններ են հաւաքուել, և կեղեցու տանիքը նորոգել են Զուղայեցի Սոջայ Պետրոսի ծախքով, շինել մի ձիթեհանք և մի ջրաղաց, իսկ սրա՝ Փիլիպպոսի յաջորդի՝ Մովսէս վարդապետի ժամանակ վանքը շրջապատուել է պարսպով և ամրացել բուրգերով (1666 թուին):

Այս ժամանակներում, այն է 1673 թուին ֆրանսիացի ճանապարհորդ Շարտէնն այցելել է այս վանքը և նկարագրել իւր ճանապարհորդութեան մէջ:

Այս վանքին այցելութեան է եկել նաև Տուրնֆորը 1700 թուին, որ ի նկատի առնելով տեղի բազմաթիւ աւերակները, ենթադրել է, որ հնումը մի մեծ քաղաք է եղել:

Մինչև ժ.Ը. դարի կէսը յիշուած են վանքի առաջնորդներ, որովհետև հին եպիսկոպոսարանը վանքի էին փոխել: Սիմէօն կաթողիկոսը իւր Զամբռ աշխատութեան մէջ յիշում է այս վանքը իբրև շէն իւր ժամանակ, և թւում է մօտ յիսուն գիւղ կոտայք և վարաժնունիք գաւառների մէջ, որոնք ենթարկուել են այս վանքին: Նաև յիշում է քսանից աւելի նուիրատուներ՝ որոնք 1688 թուից մինչև 1744 թիւը զանազան կայքեր են նուիրել այս վանքին: Այս ժամանակից յետոյ վանքը հետզհետէ անշքացել է, և կառավարուել մի մի վանահայրով:

Բջնու Ս. Աստուածածին վանքի եպիսկոպոսներն ու առաջնորդները, որոնք յիշուած են գրքերի կամ արձանագրութիւնների մէջ՝ հետեւեալներն են.

1030—50 (?) Նիրեմ՝ եպիսկոպոս, որին Գրիգոր Մագիստրոսը գրեց մի գեղեցիկ թուղթ, բանասիրելով նուան մասին: 1051. Յովհաննէս, յիշատակուած Կեչառիսի արձանագրութեան մէջ:

1205—9. Վրթանէս, որ գտնուել է Լօռուայ և Անիի ժողովներում:

1246. Գրիգոր եպիսկոպոս:

1246—67. Վանսկան:

1299. Յովհաննէս:

1306. Սարգիս:

1358. Վանսկան, որի մասին թերևս ասում է Թովմա Մե-

ծոփեցին թէ սպանուեց «յառնուլ Բըջնոյ ի թագաւորէն Աղախու թաթարաց»:

1387. Վանակ կամ Վանական, որ սպանուել է Լանկթեմուրի արշաւանքի ժամանակ Բջնին առնուելիս:

1441. Յովնաննէս եպիսկոպոս, որ դռնուել է Կիրակոս Վիրապեցի կաթողիկոսի ընտրութեան ժամանակ էջմիածնում:

1610—24. Մանուէլ արքեպիսկոպոս, երաժիշտ*):

1631. Փիլիսպոս (յետոյ կաթողիկոս):

1643. Փիլիպպոս միւս:

1646—77. Մովսէս րաբունապետ, և արհի եպիսկոպոս, «որ փայլէ իբրև զարեգակն ի միջի տանս Արարատեան նահանգի» որին նահապետ կաթողիկոսը առաջնորդ կարգելով նուիրել է իւր հրամանով 1645 թուին արտագրուած մի ձեռագիր Յայսմաւուրք, որ այժմ պահոււմ է էջմիածնի մատենադարանում (№ 1493/17):

1688. Սիմոն:

1690—1701. Մեսրոպ:

1702—1716. Յովնաննէս, Ռնդամալցի:

1716—1733. Դաւիթ, Աղէքսանդր Ա. կաթողիկոսից ձեռնադրուած:

1741. Կարապետ:

Վանքի նկարագիրը.— Ս. Աստուածածնի վանքը բաղկացած է միայն մի եկեղեցուց և մի փոքրիկ մատուռից: Թէ եկեղեցին և թէ մատուռը շինուած են սև, սրբատաշ քարով: Եկեղեցու երկարութիւնն է 22 մետր, լայնութիւնը 14 մետր և բարձրութիւնը մօտ 15 մետր:

Եկեղեցին ներքուստ անսիւն է. չորս ահագին և շատ զեղեցիկ որմնասիւնների վրայ բոլորում են բարձր, պայտածև կամարներ, կրելով իրենց վրայ մի գմբէթ: Արևմտեան պատին կից ևս բարձրանում են երկու փոքր որմնասիւններ՝ որոնք կամարներ տալով դէպի մէջտեղի որմնասիւնները կազմում են կամարակապ խորշեր, և սրանք փոխարինում են նախնական աւանդատներին: Չորս գլխաւոր որմնասիւնները բաղկացած են երեքական կիսաբոլոր և նոյնչափ քառանկիւնի կիսասիւնների միացումից, յանկած նախ քառանկիւնի և ապա կիսաբոլոր խարսխի վրայ և պսակուած նախ կիսաբոլոր և ապա քառանկիւնի խոյակով: Սրանցից երկու, միջին սիւնների խոյակները զարդարուած են զեղեցիկ վարդազարդերով:

Ուշագրաւ է, որ որմնասիւնների քարերն երկական մետր

*) էջմիածնի № 238 ձեռագիր Աւետարանից:

Բջնիի ս. Աստուածածին

բարձրութեան են, և ամենամեծ կիսաբոլոր որմնասեան կիսաշրջանը 1,5 մետր է: Արևելեան կողմում բացւում է բոլորածե, կամարակապ և թաղակապ կողակը մի պատուհանով: Կողակի երկու կողմից բարձրանում են մի մի որմնասիւն, որի կողքին բացւում է աւանդատան դուռը: Սեղանը լայն է, բոլորածե և բարձր ունենալով երկու կողքից սանդուխտներ: Սեղանի ճակատը շրջթայածե օրնամենտով եզրափակուած է, և կարմիր ու սև քարերով խաչեր ձևակերպած: Աւանդատները թաղակապ են, մի մի փոքրիկ սեղանով և մի մի փոքրիկ պատուհանով: Ըստ երևոյթին այս աւանդատների վերև լինելու են ուրիշ աւանդատներ կամ, աւելի ճիշտ՝ դադոնի պահարաններ, մանաւանդ որ դրսից իւրաքանչիւր աւանդատան վերև բացւում է մի փոքրիկ և նեղ պատուհան, որ եկեղեցու միջից նկատելի է:

Եկեղեցին արտաքուստ շատ պարզ է. արևելեան պատի մէջ կան երկու ներսանկուածներ, ճաճանչով և կամարով պսակուած: Սրանց միջև բացւում է մի պատուհան, երկական կիսասներով և գեղեցիկ կամարով եզրափակուած: Հարաւային պատի մէջ կայ մի դուռն մի պարզ շրջանակով, սրա վերև՝ մի պատուհան, նոյնպէս պարզ շրջանակով և փոքր ինչ բարձր մի ռոզաս: Արևմտեան միապաղաղ պատի մէջ բացւում է մի հասարակ դուռ և մի պատուհան, իսկ հիւսիսայինի մէջ՝ միայն մի պատուհան: Եկեղեցու դմբէթը դրանած է, չորս փոքրիկ պատուհաններով և կոնածե կաթուղիկէով: Խաչը այժմ վայր է ընկած:

Մատուռը գտնւում է եկեղեցու հարաւային պատին կից և սաղաշէն է: Սրա վրայ վերջին ժամանակներս մի փոքրիկ գմբէթ բարձրացնելով՝ քաշ են արել եկեղեցու զանգակները: Մատուռի արևմտեան ճակատին կանգնեցրած է մի նրբաքանդակ խաչքար:

Մատուռն ունի մի դուռն, մի ռոզաս և մի փոքրիկ պատուհան:

Եկեղեցու արևելեան կողմը կան մի շարք դերեղմաններ դեղեցիկ խաչքարերով:

Ս. Սարգսի մատուռ.— Բջնի բերդի արևելեան կողմը, մի առանձին քարաժայռի գագաթին բարձրանում է մի փոքրիկ մատուռ՝ Ս. Սարգսի անունով: Ժայռի ստորոտով հոսում է Հրազդան գետը՝ ոլորապտոյտ, մի սքանչելի տեսարան ընծայելով մատուռից դիտողին: Մատուռը շինուած է սև, տաշած քարից, և արտաքուստ խաչածե է, 6½ մետր երկարութեան, 6 մետր լայնութեան և մօտ 5 մետր բարձրութեան: Մատուռը ներքուստ անսիւն է, ռոմանական չորս կամարներով և մի ութանկիւնի

գմբէթով, որ վերջանում է կոնաձև կաթուղիկէով: Կողակը բոլորակաձև է և թաղակապ, մի սեղանով և առանց խորանների:

Մատուռն ունի միայն մի դուռն և երեք փոքրիկ պատուհան, մինն էլ գմբէթի վրայ:

Մատուռի շուրջը կան մի քանի հին խաչքար:

Բացի այս մատուռից՝ գիւղում կան նաև ուրիշ շատ մատուռներ՝ արդէն աւեր կամ կիսաւեր, որոնցից յիշատակութեան արժանի են Ս. Գէորգ և ս. Յովնաննէս մատուռները: Վերջինիս մօտ կայ մի «Նաթնաղբիւր», որի առաջ սակաւակաթ կանայք մատաղ են անում և ջրից քսում իրենց ծծերին, որ կաթն աւելանայ: Տաւարի ցաւ տարածուած ժամանակ տաւարը բերում շրջեցնում են այս աղբրի և մատրան շուրջը և այս ջրից սրսկում վերան:

Արձանագրութիւններ:

Եկեղեցու դրան աջ կողմի վրայ *):

Թ. ՆՁ. (=1031) Շնորհիւն Աստուծոյ այս հրամանք է իմ տեառն Պետրոսի Հայոց կաթուղիկոսի և Սմբատա Շահանշահի որ հաստատեաց եպիսկոպոսարան ի Բջնի քաղաքս զսուրբ Աստուածածինս. հիմնարկեալ կասարեաց Գրիգոր իշխանաց իշխան որդի Վասակայ և տուաւ վիճակ ի սուրբ Աստուածածինս ի Փռէհանից մինչև ի Նիգ և Դիւա(տ)ուն... և յԱղստե. տվաք զաւագան և սուրբ նշան և աթոռ: Արդ՝ եթէ ոք խափանել ջանա զաթոռս կամ յայլ տեղիս փոխել կամ զհողն յապշտակել, կամ զաւանդ եկեղեցոյս գողանալ, թէ յեպիսկոպոսաց կամ յիշխանաց կամ ով որ հակառակի նզովեսցի յԱստուծոյ և ի մէնջ և ի ՅԾԸ հայրապետաց. արմատաքի ջնջեսցի յիշատակ նորա յերկրէ և անլոյծ կապեսցի: Եւ արդ այս է բնական և առաջին սահմանահատ վիճակ և աթ(ոռ զոր) հաստատեցաք արձանագրով և շրջաբերականով զսահմանահատ վիճակի սորա. որ է. յարևելից ի Ծար գետոյ մինչև ի գետն Ախուրեան, յԱնւոյ և ի հիւսիսայինս յԱղստե... և որ հատանել ջանա յայսմանէ ի միջոյ կամ յեզերաց աւելի կամ մասն ինչ, զվերասացեալ զանէծս և զպատիժս կրեսցէ և ի հանդերձելումն. ամէն:

*) Այս արձանագրութեան մի մասը, որ մնացել է եկեղեցուն կից շինած մատրան պատի տակ, վերստին փորագրուած է մատրան արևմտեան պատի վրայ:

Հարաւային դրան կամարակալ քարի վրայ.

Թվ. ՈԾԸ (=1209) Յաշխարհակալութեան քաջաց և յաղթողաց մեծ շահնշահաց Զաքարէի և Իւանէի որդւոց Սարգսի, յեպիսկոպոսութեան Վրթանիսի, ես մեղուցեալ ծառայ Աստուծոյ Վահանս... շինեցի զԻշխանավանից մեծ եկեղեցին յանուն սուրբ Աստուածածնին. և զայս Աստուածածինս նորոգեցի սալով, որ ի բնէ չէր սալած. և հաստատեցին ի տարին Ե աւր ժամ ի տաւնի սուրբ Ծննդեանն վասն փրկութեան հոգւոյ իմոյ, ով խափանէ զսլատարագն՝ իմ մեղաց պարտական է առաջի Քրիստոսի:

Նոյն դռան վերեւ.

Թվիս Հայոց 2 (=1251) ազդամաբ և հրամանաւ Հոգւոյն սրբոյ և կամաւ Կոստանդեայ կաթողիկոսի հաստատեցաք զխախտեալ կանոնքս և եղաք աստ ծառայքս Քրիստոսի Տէր Վանական եւ Տէր Գրիգոր ողորմութեամբ նորա եպիսկոպոսք Բջնոյ... յիշխանութիւն մեծին Շահնշահի. զի յայսմ հետէ մինչև ի կատարած չունի ոք առնել կաշառաւք ձեռնադրութիւն... ու երէց, կատարիչք հրամանացս աւրհնին յԱյ:

Նոյն հարաւային պատի վրայ, ներքուստ.

ՉԾԲ (=1303) Կամաւն ամենակալին Այ ես Գրիգոր իշխան որդի... Թոռն Դուսիին...

Եկեղեցու հարաւային պատի վրայ, ներքուստ.

Շնորհաւք նախախնամող սուրբ Հոգւոյն ես Քոչաքշեր եւ ամուսին իմ Խորիշահ միաբանեցաք սբ Աստուածածնիս եւ տուաք արդիւնք հալալ յընչից մերոց եւ սպասաւորք սորա տէր Յովհաննէս տէր Սարգիս կարգեցին ի տարին Դ. աւր պատարագել զՔրիստոս ի տաւնի ծննդեան Բ. Քոչաքշերիս առնեն եւ Բ. Խորիշահին. ամէն. ՉԾԵ (=1306).

Հարաւային պատի վրայ, պատուհանի տակ.

Թվ. ՊԷ (=1358) Ի զարմէ երկուց հայրազատաց քաջաց և յաղթողաց Ամիր սպասալար Զաքարիայի և Աթապակի վանէի, ես Աթապակ Շահնշահ որդի Աթապակ Զաղայի ի ժամանակս բռնակալութե Մէլիք Աշրափին, զմեր հայրե

նիքս ղԲՆԻ քաղաք յիսնէ հուլիսով խլել էր, զիր ճորտերին եսիր կացուցեր. հաճի բէկ նեղեցաւ ու զքաղաքս ի հիմանց քակեց ու շատ յանուանի մարդ ի սուր քաշեց ու զեկեղեցիքս տապալեց ու զերկիրս ի չորս դիաց անբնակ արար ու զ քր

իստոնէք անխնայ կոտորեաց. Մեք յԱծ ապաւինելով զմեր Սալահրի... հեծելին գլուխ կացուցաք որ ի վերա

նստաւ բազում աշխատութբ. զիր ապրանքն նախ նայ բաշխէր. որ Ած խղճաց մեզ ու մեր հայրենիքս զԲՆ ու բերդս ի մեր ձեռս բերեաց. վասն

փրկութե հոգոյ և յերկար կենդանութե մերոյ կրկին նորոգեցաք զեկեղեցիս եւ զ Բունիաթ արձանս վերստին հաստատեցաք, զվիճակ, զվանք, զգետոյ, զսարի, զդաշտի հայրենիք... ու շինական ու գործաւոր զինչ են... Ածածնա ծառաութե ազատ և Թարխան արարին

ի հարկէ և ի ծառայութենէ. Տէր Վանական և սպասաւորքս խոստացան մեզ Յակոբայ տաւնին գիշերապաշտաւն առնեն. Ով ոք զմեր հաստատած արձանս խափանել ջանադատի յԱյ եւ մեր մեղացն պարտական եղիցի:

Եկեղեցու հարաւային պատի բարձրում:

Յուսոփն անմահին Այ ես Զաքարէ որդի Սահիպ-դիվանին եւ պարոն Խոշաքին, Թոռն Աթաբակ Ավագին որդոյ Աթաբակ Իվանէի վասն մեր յերկար կենդանութեան եւ փրկութեան հոգոյ իմոյ ի վեր կալայ որ ի ԲՆ ալ մարդոյ տէրութիւն չէնի, եւ Թողի զամէն հարկ զամիրայհարկն, զհարսանէհարկն զկովայ համարն, զկալաթաղարն զսայլահարկն, զմահկանէն, աւտարականն քան զդադմէն ալ իրք չտա. յաղման չառնեն որ յայսմ հետե մինչև յաւիտեան հաստատուն կայցէ արձանս իմ. եթէ ոք խափանել ջանայ յիմոց կամ յիմ զաւակաց կամ յաւտարաց իմ մեղացն պարտական է առաջի Այ:

Մի մեծ խաչքարի պատուանդանի վրայ.

Ի Թուխ ՈԿԸ. (=1219) մեք Աւշիրա..... յիշեալիք ի Քրիստոս:

ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԷՏԻ ԳԱՒԱՌ

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ՆՂԱՆԱՆՈՐ ՎԱՆՔԵՐ *)

ՎԱՆԷՎԱՆՈՒ ՎԱՆՔ

Տեղագրութիւն.—Վանէվանու վանքը տեղաւորուած է Ներքին Ալուչալու գիւղի ($38^{\circ}10'20''$ — $40^{\circ}9'$) արեւելահիւսիսային կողմը, մի գեղեցիկ հովտում, որի միջով հոսում է մի առուակ, ոռոգելով բազմաթիւ ուռենիներ: Ձորի արեւելեան լանջը պատած է ժայռերով, որոնց մէջ կան արհեստական քարայրեր: Սրանցից մինը շատ ընդարձակ է, և մի բացուածք ունի դէպի վեր. նկատելի է, որ սա յարդանոց է եղել և սրա վերեւ կալ են կախել ու յորդը բացուածքից լցրել սրա մէջ: Մի քարայրի դռան մօտ մի խաչ է քանդակուած և կողքին փորագրուած. Աժ ողոր Ածսւտուրոյ, որ Այ ողորմութեամբ այս խաչս գործեալ է:

Այս փոքրիկ ձորակը պատկանում է վանքին, որի արդիւնքով ապրում է մի ծերունի վանահայր: Համբարձման տօնին շրջակայ գիւղերից ուխտ են գալիս այստեղ:

Նոր-Բայազէտից դէպի Վայոց ձոր ձգուող փոստային ճանապարհից մի ուղի Ալուչալու գիւղի միջով ուխտաւորին բերում է այս վանքը, ուր ապաստանելու համար կան երկու հասարակ սենեակ:

Վանքի նկարագրութիւնը.—Վանէվանու վանքը բաղկացած է մի եկեղեցուց՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի անունով, մի գաւթից և չորս փոքրիկ մատուռներից: Շինուած է սրբատաշ քարերից: Եկեղեցին խաչաձև է, անսիւն և ունի միայն երկու աւանդատուն. երկարութիւնն է $8\frac{1}{2}$, լայնութիւնը 7 և բարձրութիւնը 15 մետր,

*) Տես «Ազգագրական Հանդէս» XXIII գիրք.

պայտածե կամարներէ վրայ բոլորում է գլանածե գմբէթը՝ կոնածե կաթուղիկէով: Փոքրիկ, նեղ պատուհաններից չորսը բացւում են գմբէթի վրայ, և երեքը եկեղեցու պատերի մէջ, աղօտ լոյս սփռելով:

Գաւթը գտնւում է եկեղեցու հարաւային կողմը, թաղակապ է, և կիսաւեր. սրա արեւելեան պատին կից կայ մի մեծ խաչքար, որի վրայ արձանագրուած է

Թվ. ԶԾԱ. (=1502).

Կանգնեցաւ սբ խաչս յիշատակ Մելիքսէթէք եպիսկոպոսին, որդի Միրզին Գեղարքունւոյ իշխանին:

Գաւթի յատակում կան բաւականաչափ գերեզմաններ առանց տապանազրի:

Գաւթի հարաւային կողմում մի դուռ բացւում է փոքրիկ մատրան մէջ, որ 5 մետր երկարութիւն և 2,5 մետր լայնութիւն ունի, չորս որմնասիւներով ու ռումանական կամարներով: Ձեղունը ամբողջովին խոնարհուած է: Խորաններ չկան, միայն հարաւային կողմում մի ներսանկուած կայ, որ հաւանօրէն իբր խորան է ծառայել:

Գաւթի արեւելեան կողմում էլ մի դուռ է բացւում երեք միմեանց կից, փոքրիկ մատուռների մէջ:

Պատմական տեսութիւն.—Վանէվանու Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի վանքը, ինչպէս երևում է կաթուղիկէի վրայ եղած արձանագրութիւնից, շինել է Շապուհ Բագրատունի Հայոց սպարապետը, Աշոտ Թագաւորի որդին, Քսի 903 թուին, իւր եղբայր Սըմբատի Թագաւորութեան միջոցին և ապահովելով չորս գիւղի տուրքերով վանահայր է կարգել հայր Աբրահամին: Տէր Սողոմոնը, Տէր Աթանասը և Սմբատ Թագաւորը ջուր են բերել այստեղ Ունճոռից մի ոմն Գաւթի ձեռքով:

Միւս սակաւաթիւ արձանագրութիւններից էլ երևում է որ 1320 թուին մի ոմն Հեճուպ, իսկ 1329-ին Սարգիս իրենց ամուսինների հետ միաբանել են այս վանքին, արդիւնք տուել, ուստի և միաբանութիւնը սահմանել է նրանց համար պատարագ մատուցանել:

Այս հաղարամեայ վանքի մասին ուրիշ ոչ մի տեղեկութիւն չայտնի է:

Արձանագրութիւններ

Վանէվանու ս. Լուսաւորիչ եկեղեցու գմբէթի վրայ.

Յանուն Այ ես Շապուհ Բագրատունի Հայոց սպարապետ տէրանց տէր, որդի Աշոտոյ Հայոց Թագաւորի 'ի ժա-

մանակս Հայոց Թագաւորի մեծին Սմբատայ հարազատ եղբաւր իմոյ վերադիտողի Հայոց հայրապետի Տն Յոհաննիսի իմացայ և ծանեայ թէ ամ փառք եւ մեծութիւն սպառելոց են վաղիւն և կորնչելոց, մեծափափազ տենչանովք վերակացու եւ տեսուչ առնելով զքոյր իմ Մարիամ Սիւնեաց տիկին յիմում իշխանութեան Վանավանի վանս տուն Այ կանգնել վիմատաշս կոփածովք շատածախ գանձիւք եւ մեծաջան վաստակովք կատարել. թերեւ լիցին ինձ ողորմութիւն յայնմ աւուր յորժամ բանք սպառին եւ գործք Թագաւորեն: Եւ տուաք ՚ի քեզ Վանավանու վանական հայր Աբրահամ աղաւթել եւ վայելել եւ որ այլք յետքոյ յաջորդեն եւ պաշտաւնայք խորանիդ յորժամ ժողովիք միաբան յաղաւթս. եւ կերակրիք յանմահական կերակրոյն յիշեսլիք զիս եւ զիման, զի արասցէ ողորմութիւն ողորմածն Ած:

Եւ ետու Դ. գեղոյս սահման Կոթայ քարն, Շաւառնահողն, Գէտամէջն, Կթանոցն, Գետավանաց ծովն, ՄԿ դրամ ի Կոթայ քարէն, ՇԼ ի Բոտելեաց ՈԿ յԱղիբողանաց, ԶԴ ի Կարբին գետերէն եւ նաւերէն. Տր Սողոմոն Տր Աթանաս, Սմբատ Թագ. աստ Ածով բերեալ ջուրս յՈՆՃՈՒԱՅ Դաւթի ձեռօք... զոր յառաջ բերած էր Ած ողորմի. թվ Հայոց ՅԾԲ (=903).

Լուսաւորիչ եկեղեցու աջակողմեան խորանի վերև.

Կամաւն ամենակալին Այ ես Հեճուպս եւ ամուսին իմ Անիփինուայ միաբանեցաք ս. Լուսաւորչիս. արարաք արդիւնս. միաբանք սահմանեցին ի տարին բ. պատարագ Խ. ից տաւնին. Ա ինձ Հեճուպիս, Ա. Անիփին: Կատարիչք աւրհնին Այ. խափանիչք դատին ի Տոնէ: Թվ. ԶԿԹ (=1320).

Սրա ներքև.

Կամաւն Այ ես Դաւիթ միաբանեցայ սուրբ ուխտիս. միաբանքն խոստացան Ա. պատարագ ծառազարդին ինձ Դաւթիս.

Լուսաւորիչ եկեղեցու ձախակողմեան խորանի վրայ.

Շնորհիւն Այ ես Սարգիս եւ ամուսին իմ Ամէկն միաբանեցաք սբ Լուսաւորչիս արարաք արդիւնս. միաբանք

սահմանեցին ի տարին Բ. պտրգ Ա. ի տաւնին սրբոյն Սարգսի. Ա. ծառգարդարի. Ա. ինձ Ա. ամուսնոյն իմոյ. կատարիչք աւրհնին Այ. Թվ. 24Ը (=1329).

ՄԱՔԻՆԵԱՑ ՎԱՆՔ

Տեղադրութիւն.—Մաքինեաց վանքը գտնւում է Ղըզըլ-վանք թրքարնակ գիւղում ($63^{\circ}16'50''$ — $40^{\circ}7'37''$) ձորակի լանջին. առջևից հոսում է համանուն գետակը, բարձրից մի արխ: Այս բարձրութիւնից բացւում է մի սքանչելի տեսարան: Վանքը պարըսպապատ է, թէպէտ շատ տեղեր այժմ քանդուած: Ունի ընդարձակ բակ, ուր կան նաև խցեր, մի մեծ սեղանատուն, և մի քանի սենեակներ: Վանքն այժմ կիսաւեր է և բոլորովին անխնամ ձգուած: Մի թուրք ընտանիք բնակւում է վանքի սենեակների մէջ, բանջարանոց է դարձրել վանքի դաւիթը և շտեմարան՝ մատուռ: Նոր-Բայազէտից դէպի Վայոց-ձոր ձգուող ճանապարհից մի կածան Գեօղակ-Բուլաղի մօտից բարձրանում է մինչև այս վանքը:

Պատմական տեսութիւն.—Գեղարքունիքի վանքերի մէջ այս հնագոյն վանքը կոչուել է Մաքենոց կամ Մաքենեաց կամ Մաքենոցաց և կամ Մաքեստենից, և այս «ասի սակս մաքենի կամ օղենի նիւթոյ զգեստուց միանձանցն»¹⁾ սակայն շատ աւելի հաւանական է, որ այս անունը յառաջացած լինի այն հանգամանքից, որ այստեղ նաև հնումը, ինչպէս և այժմ, մեծ քանակութեամբ մաքիններ են պահուել, որովհետև լերան լանջը և հովիւիման շատ նպաստաւոր են խաշնարածութեան:

Վանքի գլխաւոր եկեղեցին կոչւում է Ս. Աստուածածին Գեղամայ: Մաքինեաց վանքի սկզբնաւորութեան մասին Ստեփանոս Օրբելեանը պատմում է թէ Թ. դարի կիսին Սիւնեաց Գրիգոր Սուփան Բ. իշխանը Կոթաց եկեղեցին շինելուց յետոյ՝ «Շինէ և (զայս) զերկնաճեմ խմբարան՝ ի հրաշագան մենարանին ի փառաբնակ ուխտն Մաքենոցաց, զգմբէթայարկ եկեղեցին յանուն սրբոյ Աստուածածնին, և պարսպէ վիմօք. և այլ բազում շինուածս յօրինեալ զարդարէ զնա անխնայ գանձիւք և փարթամացուցանէ բազում ընչիւք, նաև գեղօք և ագարակօք և այգեստանօք՝ ի Գառնի և յՆրևան և յայլ տեղիս. և կարգէ ի նմա արձան յիշատակի հարստայոյս արդեանցն իւրոց, ըստ այսմ օրինակի», սակայն Օրբելեանը առաջ բերելով մի երկար արձանագրութիւն աւելացնում է. «Ահա այս իսկ էր արձան Մաքենոցաց, բայց վասն

1) Ալիշան, Սիսական, եր. 66.

հնութեանն և խախտելոյ քարանցն՝ ոչ կարացաք զբովանդակն լմանալ. այլ բաղում բանք և տուրք իշխանացն պակասին. զայս փոքր ի շատէ եղաք, զի մի բնաւ ջնջեալ կորիցէ յիշատակնոցաւ: — Այժմ այս արձանագրութեան հետքն անգամ չկայ, միայն ս. Աստուածածնի եկեղեցու հարաւային պատի վրայ՝ Ժէ դարում վերանորոգողը՝ երեւի նոյն Օրբելեանի պատմութիւնից առնելով՝ արձանագրել է.

«Կամաւն Աստուծոյ, որ Սիւնեաց Սուփան իշխան շինեաց Մաքենուց եկեղեցիս ի ԳՃ թվին, ես առաջնորդ սուրբ ուխտիս ջուղայեցի Սաչատուր վարդապետս . . . վերստին նորոգեցի և պայծառացուցի»:

Վանքի նկարագրութիւնը. — Մաքինեաց վանքը բաղկացած է մի մեծ եկեղեցուց, մի գաւթից և մի մատուռից, որոնք գտնուում են պարսպի մէջ, իսկ սրանից դուրս, փոքր ինչ հեռու կան նաև երկու փոքրիկ սազաշէն եկեղեցի: Այս բոլոր շինութիւններն էլ շինուած են առաւելապէս կարմրաւոյն քարով, որից և յառաջացել է թրքական Ղըզըլ-վանք (կարմիր-վանք) անունը, որ այժմ կրում է թէ վանքը և թէ սրան շրջապատող թրքաբնակ գիւղը:

Գլխաւոր եկեղեցին, որ կոչուել է ս. Աստուածածին Գեղամայ, շինուած է սրբատաշ քարից, խաչաձև է, չորս խորաններով, անսիւն, բոմանական կամարներով և ութանկիւնի գմբէթով, կոնաձև կաթուղիկէով պսակուած: Արտաքուստ զուրկ է քանդակներից, պատերի մէջ ունի երկական ներսանկուածներ: Պատուհանները փոքր են և նեղ:

Հարաւային կողմում կայ մի դուռն, որի երկու կողմում, ներքուստ, կան մի ձիու և մի իշի ըըլիէֆ քանդակ:

Եկեղեցու երկարութիւնն է 28 մետր, լայնութիւնը 24 մետր, և բարձրութիւնը մօտ 15 մետր:

Եկեղեցու մէջ, հիւսիսային կողմում կայ մի աւազան, որ յետոյ է շինուած: Գաւթը, որ գտնուում է եկեղեցու հարաւային կողմը, շինուած է հասարակ, անտաշ քարից և ճարտարապետական տեսակէտից մի առանձին նշանակութիւն չունի: Սրա արեւելեան կողմը բարձրանում է սազաշէն, անսիւն մատուռը, որ այժմ կիսաւեր է: Սրա պատի վրայ կայ արեւի ժամացոյց:

Պարսպից դուրս գտնուած երկու փոքրիկ եկեղեցիները արդէն կիսաւեր են, և ճարտարապետական տեսակէտից առանձին նշանակութիւն չունին:

Արձանագրութիւններ

Մաքինեաց վանքի հարաւային պատի վրայ.

Կամաւն Այ Սիւնեաց Սուփան իշխան շինեաց Մաքենեաց եկեղեցին ի ԳՃ (=851):

ՌՃԺԵ (=1666) թվին. Ես առաջնորդ սբ ուխտիս շուղայեցի Խաչատուր վարդապետս, որդի գոլով Յակոբայ՝ վերստին նորոգեցի եւ պայծառացուցի ի ժամանակս սըրբազան հայրապետին Յակոբայ և միաբանք սբ վանուցս զտէր Պարսամբ, զտէր Գրիգորն եւ զսարկաւագունս Գրիգորն, Ղազարն և Ստեփաննոսն, տնտես Սարուխանն. յիշեցէք ի Քս Ած և որք յիշատակեն զմեզ յիշատակն նոցա խաղաղութեամբ մնասցէ. ամէն:

Վանքի դրան առջև եղած մի տապանաքարի վրայ.

Ես Աւետիս վրդպտս առաջնորդ սբ Ածծածիս հանգուցի տապանս հօրն իմ պարոն Նիազին որդի Իսայակէկին, թոռն պարոն Մէլիք Շահինազարին. թ. ՌՃԽԲ (=1693).

Մի գերեզմանաքարի վրայ.

Այս է հանգիստ Նղիին, որդի Պապախանին որ ի աւաւրինաց սպանեցաւ. թ. ՌՃԺԸ (=1669):

ՇՈՂԱԳԱՅ ՎԱՆՔ

Այս վանքը գտնւում է այժմ Վալի Աղալու կամ Զորագեղ կոչուած գիւղում ($62^{\circ}49'55''$ — $40^{\circ}10'29''$), մի լեզուաձև բլրակի վրայ: Հնումը կոչուել է Շողագայ կամ Շողուագայ, «յաղագս ծագման իրիք լուսոյ աստուածայնոյ», ըստ Ասողիկ պատմչի¹⁾, իսկ աւելի ուշ՝ Շողավանք:

Վանքը կառուցել է Սիւնեաց իշխան Գարուռն Վասակի կին և Բագրատունի Աշոտ Ա. թագաւորի դուստր՝ Մարիամ տիկինը, Սևանայ վանքի հիմնադրուհին, 877—886 թուականներին և ինքն էլ թաղուել է սրա մօտ²⁾:

Պատմական տեղեկութիւններ պակասում են, յայտնի է միայն, որ 1606 թուին այստեղի առաջնորդ է եղել Դաւիթ եպիսկոպոսը, որ ոտանաւոր գրուածքով ողբացել է Շահաբասի հրամա-

1) Ս. Ասողիկ գլ. ԼԲ.

2) Ալիշան. Սիսական:

նով կատարուած գերեվարութիւնը և այդ ժամանակ տեղի ունեցած սոսկալի սովը ¹⁾։

Նաև 1670 թուին այս վանքի առաջնորդ եղել է Մկրտիչ Կալիսկոպոսը, որի արտագրած աւետարանը այժմ գտնւում է Սեւանայ վանքում։

Շողագայ եկեղեցին կոչուել է ս. Պետրոս առաքեալի անունով։ Շինուած է կարմրաւոյն, սրբատաշ քարից, խաչաձև է և ունեցել է չորս խորան. այժմ կանգուն է միայն հիւսիսային պատը, որ արտաքուստ ունի երկու ներսանկուած և մէջ տեղում մի երկար պատուհան։ Արևելեան պատը, որ կանգուն էր մինչև 1910 թուականը, գիւղացիները դիտմամբ քանդել են՝ քարերը իրենց նոր եկեղեցու վրայ գործադրելու, որով անհետացրել են եկեղեցու շուրջը պատող երկար արձանագրութեան և այս մասի մնացորդները։

Այս կարևոր արձանագրութիւնից արտագրուած է միայն հետևեալ տողերը²⁾։

. . . Ի թագաւորութեան. . . կանգնեցի զեկեղեցիս
. . . հաստատ է սա յանուն գլխաւոր առաքելոյն Պետրոսի. . . վասն յիշատակի ծնողաց իմոց. գնեցի զգիւղս։

Եկեղեցիւ մէջը և շուրջը կան բաւական նոր գերեզմաններ։

Եկեղեցու արևմտեան կողմում կայ մի փոքրիկ մատուռ, որ ամենայն հաւանականութեամբ, լինելու է Մարիամ տիկնոջ դամբարանը։ Սա շինուած է սև և կարմիր սրբատաշ քարերով, 8 1/2 մետր երկարութեան, 5 մետր լայնութեան և 4 1/2 մետր բարձրութեան։ Արևելեան կողմում ունի մի կիսաբոլոր կողակ, սեղանով և առանց խորանների։ Այժմ մնում են միայն հիւսիսային և արևմտեան պատերը, մասամբ էլ արևելեան պատի կողակը։ Հիւսիսային պատի մէջ, ներքուստ, կան երեք որմնասիւն, որոնց վրայ բոլորում են երկու կիսաբոլոր, պատին կից կամարներ։ Այս հիւսիսային պատի մէջ բացւում է մի դուռն, որի կամարակալ քարի վրայ եղել է արձանագրութիւն, սակայն ջնջուած է, այնպէս որ գրերի տեղը հինգ սանտիմետրաչափ փոս է ընկած, կողքերին նկատելի են տառերի հետքեր։

Այս մատրան մէջ, դռան մօտ, կայքմի խաչքար, հետևեալ տապանագրով։

Սբ. Խաչս բարեխաւս Տր Վրդանիսին. թվ ԶԴ (=1541)։

Այս մատրան մէջ ևս այժմեան գիւղացիները թաղել են ի-

1) Ստ. Օրբելեան։

2) Ալիշան. Սիսական. եր. 51։

րենց մեռելները, այնպէս որ հակառակ ցանկութեանս հնարաւոր չեղաւ այստեղ պեղում կատարել:

Մատրան արեւմտեան պատին կից, դրսից, կանգնած են երեք մեծ խաչքար, որոնցից մինի տապանագիրը բոլորովին եղծուած է, իսկ երկուսինը հետեւեալներն են.

Սբ. Խաչս բարեխաւս Փանոս աղին. թվ. ՌԻԷ
(=1578):

Սբ. Խաչս բարեխաւս Բէրամին Գուշանին թվ ՌԾԱ.
(=1602):

Նաև նոյն մատրան հարաւ-արեւելեան պատին կից, դրսից, կանգնած են դարձեալ երկու խաչքար, որոնց վրայ կարդացում է.

Սբ. Խաչս բարեխաւս է Հալսասուր աղին. թվ. ԶԿԵ
(=1516),

Սբ. Խաչս բարեխաւս Աղաբին, Զանհաին թվ. ԶԿԷ
(=1518):

ՄԱՍՐՈՒՑ ԱՆԱՊԱՏ

Այս, ճարտարապետական տեսակէտից առանձին արժէք չը ներկայացնող, վանքը գտնւում է Վալի-Աղալու և Մակքար գիւղերի միջև, մի հարթութեան վրայ: Եկեղեցին շինուած է հասարակ քարով: Միանգամայն անյայտ է վանքի հիմնարկութեան թուականը և հիմնադրի անունը, միայն կաթողիկէի վրայ եղած արձանագրութիւնից երևում է, որ վերանորոգուել է 1611 թուին՝ նոյն վանքի առաջնորդ՝ Դաւիթ եպիսկոպոսի ձեռքով, որի գերեզմանը գտնւում է արեւելեան պատի մօտ:

Վանքը շրջապատուած է պարսպով, որի թէ ներսը և թէ դուրսը նկատելի են շինութեան հետքեր, կան նաև խաչքարեր ԺԶ. դարից: Ըստ երևութին վանքը բաւական հին պիտի լինի, որովհետև սեղանի վրայ մնացել է մի արձանագրութեան մաս՝ 1219 թուից, որ հետեւեալն է.

Ի թագաւորութեան Աւշնի. . . ի խանութեան թաթարին. . . ի հայրապետութեան Աւանէսին. . . ի թվին ՈԿԸ. . . Եւ միաբան. . . Լուսաւորչի վանաց:

Եկեղեցու գմբէթի վրայ արձանագրուած է.

Կամաւն Աստուծոյ նորոգեցաւ եկեղեցիս ի թվ ՌԿ
(=1611). ի կաթողիկոսութեան Տէր Մէլքիսէթին, ի թագաւորութեան Շահապասին, ի զանութեան Ամիր Գիւնայ

խանին և մէլիքութեան Տէր Վարդանին եւ Դաւիթ առաջնորդ վանիցս նորոգել ետու:

Մի խաչքարի վրայ.

Կենաց խաչս Ղուկաս եպիսկոպոսին է. թվ. 20
(=1501):

Մի ուրիշ խաչքարի վրայ.

Սբ խաչս բարեխաւս Բարաթ աղին թվ. 220
(=1540):

Վանքի արեւելեան պատի մօտ կանգնած խաչքարի վրայ.

Աւծեալ արեամբ Յիսուսի սուրբ խաչս բարեխաւս Դաւիթ եպիսկոպոսին հոգոյն. թվ. ՌԿ (=1611). յիշեցէք ի Քրիստոս զԴաւիթ եպիսկոպոս, որ նորոգեաց զեկեղեցիս:

ԿՈՐԱՅ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԺԻՆ

Ստորին Ատիեաման գիւղում, որ հնումը եղել է Սիւնեաց Հայկազուն իշխանների աթոռանիստը և կոչուել է Կոթ, մնում են Ս. Աստուածածին եկեղեցու աւերակները: Այս եկեղեցին, Ստեփան Օրբելեանի ասելով, շինել է Սիւնեաց Գրիգոր Սուփան իշխանը Ժ դարի սկզբին: Այստեղ պահուել է այն հռչակաւոր ս. նշանը, որ այժմ գտնւում է Սեանայ վանքում¹):

Եկեղեցին գտնւում է այժմեան գիւղի արեւմտեան կողմում, մի բարձր սարաւանդի վրայ, որտեղից մի հիւանալի տեսարան է բացւում: Շինուած է կարմրաւոյն, տաշած քարով. քառանկիւնի է և ունի մի կողակ և չորս աւանդատուն: Այժմ թէ ձեղունը և թէ պատերի մեծագոյն մասը քանդուած՝ մի շեղակոյտ են ներկայացնում, և այս ու այն քարակոյտի մէջ ընկած են Գրիգոր Սուփանի այս եկեղեցու հիմնարկութեան մասին գրած այն ընդարձակ արձանագրութեան բեկորները, որ ընդօրինակել է Ստեփանոս Օրբելեանը²):

Եկեղեցու շուրջը կան բազմաթիւ խաչքարեր, և խցերի հիմնապատեր³):

ԳԱՆՁԱՎԱՆՔԻ ԿԱՄ ԱՆԳԻՐ ՎԱՆՔ

Օրգակլուի և Բէղլու Հուսէին Սարաչլու գիւղերի միջև, մի բարձր քարափի վրայ աւեր դրութեամբ մնում է Գանձավանքը,

1) Տես Սեանայ վանքի նկարագրութեան մէջ:

2) Տես Ստ. Օրբելեան:

3) Տես Ն. Ատիեաման գիւղի նկարագրութիւնը:

որին այժմ Անգիր վանք են կոչում, որովհետև վերան ոչ մի գիր չկայ, և որի մասին պատմական տեղեկութիւններ էլ պակասում են:

ԹԱՅՉԱՐՈՒԽԻ ՎԱՆՔԸ

Դարաչիշակի Թայչարուխ գիւղից դէպի հարաւ, հազիւ 2 կիլոմետր հեռու, մի անտառապատ բլրի տափարակ գագաթին բարձրանում է մի հին, վրացական տաճար՝ սև, տաշած քարից շինուած: Տաճարը օրօրոցածէ է, անգմբէթ և ունի հարաւային և արևմտեան կողմերում մի-մի գաւիթ, իսկ հիւսիսայինում մի մատուռ, որ բացւում է տաճարի մէջ:

Տաճարի երկարութիւնն է 13,60 մետր, լայնութիւնը 7,65 մետր, և բարձրութիւնը՝ 11 մետր: Արևելեան ճակատին կայ մի երկար և նեղ պատուհան, որի վերև երկու բարձրաքանդակ աղաւնի, կողքերին մի մի ոռղաս: Փոքր ինչ ներքև վրաց խուցուրի տառերով մի եղծուած արձանագրութիւն:

Տաճարը ներքուստ անսիւն է, պատերին կից բարձրանում են չորսական, հասարակ, քառանկիւնի որմասիւններ, որոնց վրայ բոլորում են ումանական կամարներ: Ձեղունը ներքուստ բոլորակած է, արտաքուստ եռանկիւնի: Սեղանը բոլորակած է, շատ ցածր, առանց խորանների: Երկու կողքերին ունի քառանկիւնի փոքրիկ բացուածքներ, որոնք բացւում են գաղտնի պահարանների մէջ:

Տաճարի հիւսիսային պատին կից, կարծես յետոյ, շինուած է մի մատուռ, որ թերևս իբր խորան է ծառայել: Սա մի փոքրիկ, կամարակապ շէնք է, երկու նեղ պատուհաններով արևելեան և արևմտեան պատերին և մի դռնով, որ բացւում է տաճարի մէջ: Արևելեան կողմում կայ մի ցածրադիր սեղան:

Հարաւային կողմի գաւիթը մի հասարակ շէնք է, միայն միակ դռան վերև կայ մի բարձրաքանդակ աղաւնի, աջ կողքին արևի մի ժամացոյց:

Տաճարի մէջ կան մի քանի գերեզմանաքարեր, որոնցից երկուսի վրայ կան վրաց խուցուրի տառերով տապանագիրներ:

Տաճարի հանդէպ կայ մի մացառուտ, որի ծառերն այնպէս կարգին դասաւորուած են, որ իսկոյն նկատւում է երբեմն ծառուղի կազմելը*):

*) Իմ այս վանքը այցելած միջոցին սաստիկ մշուշը թոյլ չը տուեց լաւ լուսանկարելու: